

ПОЛІТИЧНА БІБЛІОТЕКА

МИХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ

Українське національне питання в творах Михайла Драгоманова

З нарисом про жите і діяльність Михайла Драгоманова

Накладом Видавництва
1915 - *Відень*

ЛННБ України ім.В.Стефаніка

01148524 (P)

2012
D. 1632
ПОЛІТИЧНА БІБЛІОТЕКА

МИХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ

Українське національне питанє
в творах Михайла Драгоманова

З нарисом про жите і діяльність Михайла Драгоманова

Накладом Видавництва
1915

1 (с47.71) (092 Урал) +
+ 323.1 (с47.71) (09)

2 р.

Збірка М. С. ВОЗНЯКА

Львівська бібліотека

АН УРСР

№ И- 35924

ПРЕДМОВА.

Відаючи нашу працю в руки читачів, не потребуємо, здається, доказувати її потреби. Се доказує найліпше та обставина, що хоч Драгоманів був одною з найбільших історичних постатей українського національного відродження, — отся наша праця являється першою пробою систематичного викладу певної групи його думок. Що предметом такого викладу ми вибрали власне думки Драгоманова про українське національне питання, сього також широко пояснювати не треба: з огляду на політичне положення нашого народу взагалі і в теперішній час з окрема ся група думок Драгоманова побіч історичного має й актуальне значіння.

З огляду на теперішні обставини, в яких годі зібрати всі матеріяли, потрібні до праці над Драгомановим, ми обмежили наш виклад до основних думок його про українське національне питання. Отже хронологічно розпочинаємо наш виклад від його „Громади“, коли він виступив в ролі представника певного українського політичного напрямку, полишаючи на боці його політичні твори з попереднього часу, коли його думки тільки ще виробляли ся, — твори, для яких зрозуміння треба би докладно розглянути й тогочасний стан українського на-

ціонального питання й обставини розвитку Драгоманова. Так само з періоду, обнятого нашим викладом, полишаємо на боці думки Драгоманова з приводу різних біжучих справ, — думки, з приводу яких треба би докладніше ввійти в обставини, які їх викликали. В монографії про Драгоманова все те мусить бути взяте під увагу; виклад основних думок його можливий і без того.

Числячи ся з потребами ширшого круга читачів, попереджуємо наш виклад загальним нарисом про жите і діяльність Драгоманова.

Відень, 11. серпня 1915.

Михайло Драгоманів

його жите і діяльність.

Михайло Драгоманів уродив ся в вересні 1841 р. в Гадячі, повітовім місті Полтавської губернії. Його дрібно-поміщицький дворянський рід вийшов з того стану, який за часів автономії України творив козацьку старшину. В сім роді зберігали ся ще українські традиції, побіч яких знайшли собі місце новочасні ліберальні думки, що, приходячи на Україну з російських столиць, мали також російську форму.

Учив ся Драгоманів найперше в повітовій школі в Гадячі, потім перейшов гімназію в Полтаві (1853—1859), а університетські науки відбув у Київськiм університеті на історично-філософськiм факультеті (1859—1863).

Скінчивши університет, почав учителювати в одній з київських гімназій, готовлячи ся рівночасно до університетської кар'єри з області історії.

В 1864 р. на основі дисертації п. н. «Імператор Тиберій» одержав у Київськiм університеті «*veniam legendi*» і став приватним доцентом.

В 1869 р. університет прийняв його магістерську дисертацію п. н. «Питанє про історичне значінє римської імперії і Тацит», вибираючи його на сій основі в 1870 р. публичним доцентом. Одначе урядове затверженє його на сїм становищи відложено аж до його повороту з наукової подорожи за границю. За границею перебув він в наукових цілях 3 роки (1870—1873), по повороті його затвердили публичним доцентом і він почав викладати обовязковий курс старинної історії. Одначе його публична діяльність в українськїм і поступовім дусі швидко звернула на нього увагу властей. В маю 1875 р. попечитель Київського шкільного округу повідомив його про «бажанє» міністра просвіти, щоб він подав ся в відставку. Драгоманів заявив, що не сповнить «бажаня» міністра і зажадав слідства й суду. По вакаціях того самого року попечитель знов предложив йому подати ся в відставку, покликуючи ся на волю самого царя Александра II., якого повідомлено про справу. Драгоманів знов став на своїм, домагаючи ся слідства й суду, бо не хотїв через добровільне уступленє признати себе винним. Тоді в вересні 1875 р. міністерство увільнило його з університету.

В звязку з тодішними подіями в житю українського громадянства Драгоманів виїхав в 1876 р. за границю, щоби звідти вести далі політичну діяльність як представник українського громадянства. З початку він задержав ся в Відни, але таки того самого року переніс ся до Женєви, де оставав до 1889 р. Побут в Женєві, се головний час його політичної діяльності.

В половині 1880-их років звязки між Драгомановим і тою групою українських громадян, яка вислала його за границю, майже зовсім порвалися. В 1889 р. Драгоманів прийняв запропоноване болгарського правительства і перенісся до Болгарії на катедру історії в університеті в Софії. Тут умер 20 червня 1895 р.

Свою публичну діяльність розпочав Драгоманів ще як студент університету — працею в недільній школі для неграмотних. Студентські кружки, які працювали в цих школах, ділилися на «українофільські» і «космополітичні». Драгоманів належав до «космополітів». Однак причиною такого поділу були більш теоретичні різниці; в практиці одні і другі кружки признавали педагогічне значіння української мови.

В 1862 р. всі недільні школи в Росії замкнено. Та рівночасно Драгоманів знайшов нове поле педагогічної діяльності: в «Тимчасовій педагогічній школі», яка мала приготувати учителів для народних шкіл. Але й тут його діяльність була не довга. На школу посипалися в реакційних газетах доноси, що в ній учать «нігілісти» й «українські сепаратисти», і Драгоманова разом з іншими студентами, які вчили в тій школі, усунено.

З інших подій того часу, які мали вплив на Драгоманова, згадаємо про банкет в честь ліберального попечителя Київського шкільного округу Пірогова, якого весною 1861 р. усунено з того становища, — де Драгоманів виголосив промову як делегат студентів Київського університету. Промова показалася нецензурною; для Драгоманова

мала вона той наслідок, що зблизила його з ліберальною частию професорів, передусім з професором історії Шульгиним, що мало вплив на університетську кар'єру Драгоманова.

На політичний розвиток Драгоманова мало великий вплив польське повстанє 1863 р. Тоді він ясно побачив вартість польських свободолюбних фраз що-до України, що допомгло йому раз на все в'яснити свої погляди на польсько-українські відносини.

Студентські спори про «українофільство» і «космополітизм» не перешкодили Драгоманову вступити до української організації «Громади» (1863), коли він довідав ся, що «Громада» збираєть ся видавати популярні книжки для українського народу. Тут його вибрали в члени редакційної комісії, яка мала зайняти ся сею справою. Одначе праці комісії знівечив указ міністра внутрішніх справ Валуєва, який в 1863 р. заборонив популярно-наукові й педагогічні видавництва українською мовою, заявляючи, що «никакого особенного малоросійського языка не было, нѣтъ и быть не можетъ».

Педагогічні інтереси доводили Драгоманова що-раз більше до розуміння українського питання взагалі; одно і друге втягало його що-раз більше в круг політичної діяльності. Він став писати на ті теми в «С.-Петербургскихъ Вѣдомостяхъ», а також в «Кіевлянинѣ», який в рр. 1865—66 під редакцією проф. Шульгина стояв на демократичнім становищі.

Рівночасно доводили Драгоманова до українства й його чисто наукові інтереси. Як історик звернув він особливу увагу на релігію й мітольоґію арійських народів, а переходячи від старинних народів до нових, зацікавився особливо народньою словесністю, передусім українською. В тім часі в руках ріжних українських діячів знаходився вже великий етнографічний матеріал, і в кругах «Громади» рішено приступити до видання його, тим більше, що це були єдині видання, де можна було вживати української мови. Працюючи над народньою словесністю, Драгоманів разом з проф. Антоновичем в 1869 р. приступили до праці над виданем українських політичних пісень з історичними поясненнями. Ця праця вийшла в Києві в 1874 і 1875 рр. в двох томах п. н. «Историческія пѣсни малорускаго народа съ примѣчаніями В. Антоновича и М. Драгоманова». Опісля, живучи в Женеві, Драгоманів продовжав се видане сам один. В 1883 і 1885 р. видав він два дальші випуски сього видання п. н. «Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст.» Крім того в 1881 р. видав «Нові українські пісні про громадські справи», де займається політичними піснями XIX. віку.

Знакомство з українською народньою словесністю не тільки мало вплив на напрям його наукової діяльності, але також на його національно-політичний світогляд. В своїй автобіографії*) пише він про се: «Досліджуване багатой і прегарной української народньої словесности, осо-

---

*) Петербурський журнал „Былое“, червень 1906.

бливо політичних пісень, які являють ся поетичною історією українського народу, ним самим розказаною, заставило мене міцно полюбити сей нарід і пережити всіма силами душі всі подробиці українського питання в Росії й Австро-Угорщині.»

В осени 1870 р. Драгоманів виїхав в наукових цілях за границю. Першу зиму (1870/71) прожив у Берліні, маючи нагоду бачити Німців під час францусько-німецької війни. Вражине, яке він з сього виніс, було некорисне, що не остало без впливу на його політичне відношенє до Німців на ціле житє. З Берліна переїхав через Прагу до Відня, де познакомив ся з ріжними славянськими діячами, а також з галицькими Українцями. Другу зиму (1871/2) перебув у Гайдельберзі, а третю (1872/3) в Італії в Фльоренції.

Побіч історичних студій що-раз більше притягали його увагу політичні питання. В осени 1871 р. написав він свій перший більший політичний твір п. н. «Восточная политика Германіи и обрусеніе», поміщений в 1872 р. в Петербурьськiм журналі «Вѣстникъ Европы». В сiм творі, який зродив ся в нього під впливом висше зазначеного вражіння що-до Німців, проводить він думку, що німецькому натискови на схід найбільше сприяє власне «обрусеніе», та що славянство було би зовсім инакшою силою, як би в нiм були запустили коріне думки Кирило-Методіївського Брацтва. Сей твір містить уже в загальних рисах всі основи його політичного світогляду. За сим твором пішли инши, як «Русскіе въ Галиціи» і Литературное движеніе въ Галиціи» (Вѣстникъ Европы», 1873),

»Очерки новѣйшей литературы на малорусскомъ нарѣчїи« (ся статя вирїзана цензурою з »Вѣстника Европы« за вересень і жовтень 1874), »Евреи и Поляки въ Юго-Западномъ краѣ («Вѣстникъ Европы«, 1875), »Новокельтское и провансальское движеніе во Франціи« («Вѣстникъ Европы«, 1875). Вже самі теми тих творів говорять, які політичні інтереси мав Драгоманів на увазі.

З заграниці почав писати Драгоманів також до львівської »Правди«. Найбільша з його статей в »Правді«, п. н. »Література російська, великоруська, українська й галицька«,*) під псевдонїмом »Українець«, друкувала ся в 1873 і 1874 рр. і появила ся також окремою відбиткою.

Проживаючи в Фльоренції, Драгоманів видав в 1873 р. під псевдонїмом »Ukraine« по італійськи

---

*) Такий поділ опирав Драгоманів більше на змісті, ніж на мові. Під „російською“ розумів він літературу російською мовою, спільну великоруській і українській інтелігенції, витворювану письменниками обох національностей; під „великоруською“ — літературу з життя великоруського народу; під „українською“ — літературу українською мовою (яка займала ся головно життям українського народу) в російській Україні; під „галицькою“ — тодішню українську літературу в Галичині, яка на його думку й мовою й особливо змістом ріжнила ся від української літератури в Росії. Про сей поділ говорить Драгоманів через 20 літ в „Листах на Надніпрянську Україну“: „Я старав ся в своїй студії намітити дійсний стан літературного життя в Росії з Україною, яке воно було перед моїми очима, але зовсім не видавав його за віковичне, за нормальне з погляду якої-небудь національної доктрини.“ (Видане партії українських соціалїстів-революціонерів з 1915 р., стор. 56).

нарис про українську літературу п. н. «*Movimento letterario ruteno in Russia e Gallizia*». Се був початок тої праці інформованя Західної Європи про українські справи, яку Драгоманів опісля ніс майже один на своїх плечах через ціле жите.

Вернувши з заграниці, Драгоманів окрім університетських викладів віддав ся праці в «Південно-Західнім Відділі Імператорського Російського Географічного Товариства», який отворено в Київі під його неприсутність і в яким гуртували ся всі українські наукові сили, так що він був властиво українським науковим товариством, а також займав ся далі політично-публіцистичною діяльністю, маючи до розпорядимости побіч «Вѣстника Европы» також київський дневник «Кіевскій Телеграфъ», який в 1875 р. дістав ся в українські руки.

Та тимчасом над українським рухом і зокрема над Драгомановим почали збирати ся нові хмари. Як уже згадано, в маю 1875 р. йому предложено подати ся в відставку, подаючи за причину, нібито він в заграничних виданях проповідує «відділенє України від Росії і прилученє до Польщі». Драгоманів не прийняв предложеня. Під час вакацій, які Драгоманів перебув у Галичині, прийшли на нього знов доноси від галицьких москвофілів. Тоді його правительство увільнило з університету.

Слідуючий рік приніс дальші репресії як на окремих українських діячів так і на цілий український рух. «Південно-західний Відділ Імператорського Російського Географічного Товариства» закрито і його визначнійших членів вислано з Киї-

ва. А як завершене всего появив ся указ 1876 р., — доповнене указу Валуєва з 1863 р.

Серед таких обставин Драгоманів у порозуміню з «Громадою» виїхав за границю, щоб заложити там вільну українську пресу, а також бути речником української справи в російській заграничній пресі. »Громадяни« сподівали ся, що політична криза, яку переживала Росія, швидко скінчить ся конституційною перебудовою держави, що безперечно вплинуло на їх рішене вислати Драгоманова за границю. В 1876 р. Драгоманів виїхав до Відня, звідки ще того самого року переніс ся до Швайцарії, до Женеви.

За границею розпочинаєть ся новий період діяльності Драгоманова. Перед українським громадянством виступає він з політичною проповідю певних ідей; в своїх творах російською мовою обороняє українську справу і веде пропаганду перебудови Росії на основах, які відповідали би інтересам усіх народів держави, в тім числі й народу українського; в пресі Західної Європи знакомить західно-європейську публику з українською справою; в кінці віддаєть ся науковій діяльності, де переходить зовсім на поле студій над народньою словесністю (фолькльор).

На заграничний період діяльності Драгоманова припадає також його вплив на українське громадянство в Галичині. Познакомивши ся з Галичиною й галицькими Українцями підчас своїх виїздів за границю, Драгоманів прийшов до переконання, що обі старі партії, як народовці так і москвофіли, не відповідають тим політичним,

соціяльним, культурним критеріям, які він на основі своїх ідей ставив до громадянської праці, і рішив звернути ся перше всего до галицько-української молодіжи. А що москвофільська група молодіжи, згуртована в товаристві »Академічеській кружокъ«, мала свій орган »Другъ«, Драгоманів помістив у сім органі під псевдонімом »Украинець«, кілька листів до молодіжи, в яких вказував їй нові шляхи: працю для народу, його мовою, на ґрунті загально-людських ідей. Під впливом Драгоманова виділила ся з кругів молодіжи окрема група, яка стала зовсім під прапором його ідей. Найвизначнішими одиницями в сій групі були Іван Франко й Михайло Павлик, а зі старшого покоління член віденської »Січи« Остап Терлецький. В другій половині 1870-их років ся група виступила отверто під прапором соціалізму, стягаючи на себе ворожнечу старшої української громади і переслідування властей. Напряму, якому під впливом Драгоманова дала ся група початок серед українського громадянства, прибрав назву »радикалізму«. Під партійним оглядом знайшов сей напрям вислів у заснованю окремої української радикальної партії. Одначе значіне сього напряму не в існуваню й діяльності сеї партії, тільки в тім, що він насадив серед українського громадянства нові, західно-європейські думки в усіх областях суспільного життя й мав вплив на весь розвиток українського народу в Галичині*).

---

* В „Листах на Надніпрянську Україну“ (цитоване виданє, стор. 84). Драгоманів бачить перші елементи

В справі відносин між австрійською й російською Україною Драгоманів стояв на становищі, яке тепер назвали би «всеукраїнським»; на його думку державні границі не повинні бути границями для духового життя розділених частин України. Маючи се на увазі, він усе звертав особливу увагу також на Угорську Україну. Вважа-

---

українського радикалізму в Галичині в народовстві 1860-их років. Він пише: „Радикалізм в Галичині появився власне в 1862—64 рр. в купі з творами Шевченка. Тодішні молоді народовці були власне радикали: документ тому напр. брошура д. Ом. Партицького „Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка“, котра і тепер продається в Галичині. Сей радикалізм почали затемнювати старші Рутенці або москвофіли, як Лавровський, Качала, Ом. Огоновський і др., котрі пристали до народовців з ріжними „дипломатичними“ цілями і котрих народовці прийняли до себе теж по дипломатії. Але з народовецьких видань від часів „Мети“ аж до самої „Правди“ Вол Барвінського можна виписати цілу хрестоматию досить радикальних уступів. Вся біда лишень у тому, що народовці самі не брали в серйоз тих фраз — і перелякались страшно, коли в 70-ті роки молодші люди, підперши старі „українсько-хлопоманські“ думки новим інтернаціональним соціалізмом, задумали винести сі думки із стін кружкових у маси народу, не боючись переслідувань, майже завше противузаконих у Австрії.“

Думаємо, що не поповнимо недискреції, коли згадаємо, що подібну думку чули ми від одного з найстарших народовців, д. Олександра Борковського, який брав участь в народовському руху від початку 1860-их років. В грудні 1908 р., в розмові з приводу 50-ліття заложення то-а „Просвіта“, д. Борковський висловився, що коли в своїй пам'яті пригадує ті часи, бачить, що тодішнє молоде покоління народовців мало ті самі радикально-демократичні ідеї, які творять основу сучасного українського політичного руху.

ючи Галичину місцем, де — поки настане політична свобода в Росії — може й повинна йти праця для цілої України, він так інтересувався галицькими справами, що його київські знакоми називали його «Михайлом Галицьким». В «Листах на Наддніпрянську Україну» він сам пише про себе: «По праці в останні роки ми мабуть чи не більше стали Галичанином, ніж російським Українцем»*).

За границею мав Драгоманів заложити українське видавництво «Громада». Одначе перша книжка «Громади» вийшла аж в 1878 р. Перед тим видав Драгоманів ряд брошур, по російськи і по українськи, для інтелігенції і для простого народу, з пропагандою своїх ідей.

І так ще в Відні видав брошуру п. н. «По вопросу о малорусской литературѣ» (1876), а потім в Женеві брошуру п. н. «Турки внутренніе и внѣшніе» (1877), «Внутреннее рабство и война за освобождение» (1877), «Дѣтоубійство, совершаемое русскимъ правительствомъ. Женщины московскаго процесса социалистовъ» (1877), про сі брошури пише Драгоманів у I. книжці «Громади», що вони «складають частину «Громади», писану для панської публіки всеросійської і всеславянської», та що в них «розбирають ся справи українські по звязку з всеросійськими і всеславянськими, або справи всеросійські і всеславянські з погляду українського громадівця»**).

---

*) Цитоване видане, стор. 82.

***) Громада, українська збірка, впорядкована Михайлом Драгомановим. Передне Слово. Женева 1878. Стор. 97.

1897.6

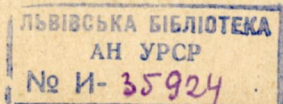
По українськи вийшли в той сам час в Женеві — також як части «Громади» — праця «Народні школи на Україні серед житя і письменства в Росії» (1877) і популярні брошури: «Розмова про богатство та бідність», «Про хліборобство: Про те, як наша земля стала не наша», «Про хліборобство: Про те, як де земля поділена і як би слід її держати».

Як уже згадано, видавництво, для організованя якого кївська «Громада» вислала Драгоманова за границю, одержало назву «Громада — українська збірка». Сього видавництва вийшло всего 5 книжок: в 1878 р. книжка перша («Передне Слово» — політична програма цілого видавництва) і друга, ще перед тим в 1877 р. повість Панаса Мирного «Лихі люди» як книжка третя, в 1879 р. четверта, в 1882 р. книжка пята.

Крім того розпочав був Драгоманів видавати як додатки до «Громади» «Листок громади» і «Вільна Спілка — Вольний Союзъ — La federation», а також мав у пляні видавати «Славянську Громаду».

В кінці помагав Драгоманів організувати соціалістичні виданя для народу білоруські, литовські, жидівські.

В 1880 р. «Громаду» перемінено на періодичний двомісячник п. н. «Громада — українська часопись» під редакцією комітету, зложеного з Михайла Драгоманова, Михайла Павлика і Сергія Подолинського. Мав се бути орган українських соціалістів як російської так і австрійської України. Одначе періодична «Громада» не могла вдержати ся.

В «Громаді» виступив Драгоманів з програмою соціалізму анархічного напрямку, опираючи ся головню на Прудоні. Про сю програму говоримо докладнійше далі. Тут тільки зазначимо, що було би цікаво прослідити, як дійшов Драгоманів до соціалізму: чи тільки під впливом самостійного досліджування історії соціальних рухів, чи також під впливом тогочасного соціалістичного руху в Росії? Далі — чи мав він які звязки з російськими соціалістичними кругами перед виїздом з Росії? В кінці — в яким відношеню до соціалізму Драгоманова стояли київські «Громадяни», які вислали його за границю? Повне вияснене сих питань було би цінним причинком і до характеристики Драгоманова і сучасного йому українського громадянства*).

Так само не зовсім вияснений його розрив з київськими «Громадянами», який наступив у половині 1880-их років**). Певне тільки те, що реакція, яка наступила — замість сподіваної кон-

---

*) В теперішних обставинах, через недостачу жерел, не маємо змоги прослідити сих питань так, щоб дати на них по змозі повну і ясну відповідь. З читаного в різні часи маємо вражіне, що в Драгоманова мусіли бути якісь звязки з російськими соціалістичними кружками (між ин. з Желябовим) ще перед виїздом з Росії. Зверну увагу також на те, що Драгоманів у своїх писаннях в різних місцях згадує, що в групі, яка рішила видавати „Громаду“, він не був найрадикальнійший, значить, члени тої групи мусіли признавати соціалізм. Вияснити сі питання може доведеть ся пізнійше.

**). Деякий матеріал дають його „Листи до Киян“, оголошені Франком разом з листами Драгоманова до нього. На жаль тих листів не маю тепер під руками.

ституції — по убитю Олександра II., вплинула на київських «Громадян» так, що становище Драгоманова видалося їм занадто радикальне.

В Женеві зустрівся Драгоманів з нехитю, а то й ворожнечею як польських так і російських соціалістичних кружків. Деяким з тих кружків не подобався його федералізм, з якого він виводив також національні права українського народу. А майже всі не могли погодитися з його ставленням українського питання, дивлячись на Україну зі становища то польської то російської державності. Критиці тих поглядів польських і російських соціалістів присвятив Драгоманів, окрім маси дрібніших статей, велику студію п. н. «Историческая Польша і великорусская демократія», яка друкувалася спершу в журналі «Вольное Слово».

Російські соціалісти поборювали Драгоманова не тільки за його федералізм і українство, але також за його погляди на найближчі політичні задачі в Росії: коли вони проповідували соціалну революцію, він доказував, що Росія мусить перейти ті самі стадії розвитку, що Західна Європа, та що найважливішою біжучою задачею в Росії є здобуття конституції.

На сій точці зійшовся він з російськими ліберальними кругами, які признавали федералізм, а також ставилися прихильніше до українського питання. В рр. 1882—3 редагував він орган лібералів «Вольное Слово». З його звязків з ліберальними кругами зробився також його проєкт перебудови Росії, виложений в публікації «Воль-

ний Союзъ — Вільна Спілка»; про сей проєкт буде мова далі.

Від часу заложеня української радикальної партії в Галичині Драгоманову отворило ся нове поле праці. Він бере живу участь в радикальнім журналі «Народ» (1890—1895), пише популярні брошури («Шістьсот років швайцарської спілки», «Віра і громадські справи», «Оповідання про заздрих богів», «Рай і поступ»), містить наукові праці в літературно-науковім журналі Франка «Житє і Слово».

З його політичних писань того часу на особливу увагу заслугоють «Чудацькі думки про українську національну справу» і «Листи на Наддніпрянську Україну»; він сам про них каже, що вони дають «певну цільну систему думок про українську національну справу—громадську і літературну»*).

Політичні твори Драгоманова мають велике значіне з одного боку для України, з другого для Росії. Се останне було приводом до невірних виводів як з українського так і з російського боку. З російського боку вказувано на Драгоманова як на примір Українця, який, люблячи свою «тїснійшу вітчину», не зривав звязків з своєю «ширшою вітчиною»; з українського боку ставив дехто в вину Драгоманову, що він працював не виключно для України. Думаємо, що такі виводи опирають ся тільки на непорозуміню. Факт приналежности України до інших держав ставить українських політиків в особливе положенє. Без впливу на політичні справи цілої держави годі

*) Цитоване видане, стор. 54.

щось зробити і для української справи. І чим більше значіне мати-ме український нарід чи в Австрії чи в Росії, тим більше буде між українцями »всеавстрійських« чи »всеросійських« діячів. Факт, що Драгоманів, працюючи все жите для України, умів записати своє імя також в історії розвитку російської політичної думки, свідчить тільки про його великість.

Значіне політичних творів Драгоманова лежить не тільки в тім впливі, який вони мали в свій час на суспільність. На жаль той вплив був за малий. Писані на еміграції, мали вони марку забороненої літератури — по части навіть в Австрії, а не то в Росії. Тай жите на еміграції було причиною, що Драгоманів, стоячи далеко від громадянства, не мав на нього такого впливу, як тоді, як би жив серед нього. Але твори Драгоманова належать до тих, що час не відбирає їм вартости. Вони все будуть свіжі—і як документи до історії політичного житя й розвитку України й Росії — і своїми основними ідеями, які ніколи не постаріють ся.

Значіне Драгоманова як політика для України лежить в тім, що він в українське національне відроджене вніс елемент політичної свідомости, опираючи її на загально-людських ідеях.

Його значіне для Росії, що він показав їй шлях, як з »тюрми народів« стати вільною спілкою народів. На жаль Росія тим шляхом не пішла...

Та для України має Драгоманів значіне не тільки як політик. Його праця обнімала всі области

духового життя, так що він являєть ся одним з творців української культури в найповнішій розуміню слова. Між ин. згадаємо його великі заслуги для утвореня української прози — публіцистичної й наукової.

На окрему увагу заслугує його діяльність знакомленя Європи з українською справою. І як публіцист і як учений він використовував кожду нагоду, щоб інформувати Європу про Україну. З його більших праць — поминувши його фольклорні студії — згадаємо його співробітництво в великій праці географа Елізе Реклі п. н. »Nouvelle Géographie Universelle«. Опис європейської Росії в V. томі тої праці належить Драгоманову; тим самим науковий світ дістав також правдиві відомости про Україну.

Як учений Драгоманів швидко перейшов від історії до фольклору, до чого причинили ся також особисті обставини його життя (утрата університетської катедри історії). Як фольклорист здобув він особі поважне наукове ім'я в Європі, чого доказом хоч-би та обставина, що на ювілейний обхід, устроєний в його честь у Львові в 1894 р., наспів цілий ряд привітів від найповажніших західно-європейських учених.

УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАНЄ В ТВОРАХ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА.

В нашім викладі поглядів Драгоманова про українське національне питанє звернемо ся найперше до I. книжки »Громади«, яку він видав як »Передне Слово« до свого цілого видавництва, даючи в сїм »переднім слові« загальний виклад своїх суспільно-політичних ідей в приложеню до України.

Червоною ниткою через сей виклад, — як і через всі політичні писаня Драгоманова про українську справу, — тягнеть ся історично-національна свідомість, яка звязує минувшість народу з сучасністю в основу для змагань до лїпшої будучности. Ся історично-національна свідомість належить до основних елементів у поглядах Драгоманова про українське національне питанє.

Характеризуючи визвольні змаганя українського народу під польською державою, Драгоманів пише:

»В часи найдужших повстань нашого мужицтва проти панства показували ся й найбільші

змагання громад по всій нашій Україні стати в спілці проміж себе«*).

»В часи найбільшої сили козацтва українського, від Хмельниччини (1648 р.) до першого руйнування Січи за Мазепи (1709 р.), видно, як росло в наших людей знате про те, що вони осібна порода людей, не вважаючи на підданство якій державі або й на саму віру, осібна від Поляків (універсали, вселюдні листи Хмельницького і др.), далі від Москвинів (універсали Виговського і др.), від тих і других (листи Петрика й Січових товаришів), що вони всі мусять бути вільними і стати всі вкупі і в спілці (лист Б. Хмельницького, Петрика, Січових товаришів). Далі до кінця XVIII. ст. ті всі думки йдуть, все слабіючи.

Важливе діло: в ті-ж часи, коли найблизше було наше мужицтво до волі, а вся наша Україна до спілки національної, тоді-ж наша Україна найбільше звертала на себе увагу й сусіднього мужицтва всякої породи і становила ся й йому в пригоді, або інакше кажучи: мала найбільше ваги інтернаціональної.«**)

Схарактеризувавши з одної сторони українське літературне відроджене, Кирило - Методіївське Товариство, хлопоманів, а з другої соціяльні й інтелектуальні рухи серед українського селянства, Драгоманів так означає сучасний йому стан української справи:

---

*) Громада, українська збірка, впорядкована Михайлом Драгомановим. Передне Слово. Женева 1878. Стор. 10.

***) Там-ж, стор 11—12.

»Наше мужицтво тепер приходиться на те, на чому стояло в козацькі часи XVII—XVIII. ст. До того-ж підходять з різних боків (національного, політичного й соціального) й купки письменних Українців, котрі не забули того, що вони Українці, й хочуть ухопити кінець нитки, що ввірвала ся в нашій історії в XVIII ст. Чи вміти-муть наші письменні люди вхопити ся за край тої нитки, котрий тягнеть ся сам по собі в нашому мужицтві, чи вміти-муть привязати до нього й те, що виплела за XVIII—XIX ст. думка людей, котрих історія не переривала ся, і звести в темноті й на самоті виплетену нитку — иноді більше бажання, ніж ясної думки — нашого мужицтва з великою сіткою наукових і громадських думок європейських людей, — ось в чому тепер все діло для теперішних письменних людей на нашій Україні. Ось де для них них: чи жити чи помирати?!«*)

Означивши як ціль суспільно-політичних змагань українського народу: »жити по своїй волі на своїй землі«, — Драгоманів поясняє сю ціль ось-як:

---

*) Там-же, стор. 29—30. Думку, що задача українського національного відродження »вхопити кінець нитки, що ввірвала ся в нашій історії в XVIII столітю« розвинув Драгоманів в окремій статі п. н. »Пропаший час«, призначений для одної з книжок »Громади«. »Пропашим часом« уважає він весь період історії українського народу під Росією й зазначає потребу самостійного розвитку України. Ся статя не ввійшла в »Громаду« й появилася друком аж в 1909 р. Не маючи її під рукою, не можемо використати її в сій праці.

»Щож то значить: жити по своїй волі на своїй землі? Чи то значить тільки заложити свою окрему державу, як напр. зробили се на наших очах Італіянці?

»Безперечно, Українці багато втратили через те, що в ті часи, коли більша частина других пород людських в Європі складала свої держави, їм не довело ся того зробити. Як там не єсть, а своя держава, чи по волі чи по неволі зложена, була й доси ще єсть для людей спілкою задля оборони себе від чужих і задля впорядкованя своїх справ на своїй землі по своїй волі. Тільки-ж не всіх справ і не для всіх людей рівно! Тепер вже люди переросли державні спілки і прямують і волею й неволею до якихсь інших. Тепер вже показало ся, що і в тих породах людських, котрі мають свої держави й великі й багаті й вільні (напр. як Франція, Англія), або й великі спілки вільних держав (як С. Американська Спілка), більша частина людей бідує мало чим менше, ніж бідують мужики українські. Безперечно, що коли-б Українці перш усього вибили ся з під чужих держав і заложили свою, вони-б стали також, як і другі породи, самі мізкувати, щоб полекшити ту біду, від якої терплять скрізь люди. Тільки-ж того, що пропало, не вернеш, а на далі повстане проти Австрії й Росії, таке як робили за свою державну спільність Італіянці за помічю Франції, — для нас річ неможлива. Швидше можливе діло для нас стати усім в одній державі; се коли-б одна з тих держав, що тепер володіють нашою землею, відірвала решту її від другої держави. Звісно, се

швидше може зробити Росія з Австрією, ніж Австрія з Росією. Тільки в такому случаю наші справи не поліпшали-б багато, хіба-б що наші австро-угорські братя зовсім би запевнили ся об сїм та пристали-б до спільної праці проти всякої неволі, від котрої ми терпимо. Далеко можливійше для Українців добивати ся в тих державах, під котрими вони тепер, усякої громадської волі за помічю других пород, котрі теж піддані тим державам. Тільки-ж се таке діло, котре потребує стільки всякої праці, що в кінці її не варто здобути тільки державну волю й спілку. Не варто було-б здобути тільки те й тоді, коли-б довело ся справді людям української породи добити ся того через велике повстанє і криваву війну. Мало того, що ми бачимо по других людях, котрі мають свої держави, напр. хоч-би і в Італії, нас може навчити примір і нашого повстаня за часи Богдана Хмельницького, коли наша Україна справді була найбільше подібна до самостоячої й чималої держави»*).

Схарактеризувавши соціяльну еволюцію (розпад на стани) на Україні після Хмельницького та зазначивши, що «в Україні Низовій згода й воля держали ся довше, бо там менше було станів та займанщини (бо майже не було хліборобства), а було товариське вояцтво й господарство»**), — Драгоманів робить такий вивід:

---

*) Там-же, стор. 36—38.

**) Там-же, стор. 39.

»В сьому то товаристві, в рівности й спільному господарстві над усім, що потрібно людям, і єсть корінь волі і для людей, маючих свої держави й не маючих їх. »Шабля козацька» инакше-б послужила »матері нашій Україні« коли-б вона, скасувавши »нестерпимую людську неволю«, не ділила людей на стани й не попускала займанщини, а повернула-б усю Україну в »вольности усего товариського люду Українського«, в те, чим були річки й луги на Низовій Україні для »товаришів війська запорожського«. От до того, що справити в наших дідів не стало розуму, коли вони склали козацьку державу — як і ні в кого в ті часи, — до того мусимо тепер після довгої й гіркої науки добивати ся ми, їхні онуки, в котрих нема ніякої держави.

Ясне діло, що така велика маса людей, скільки єсть їх на всій нашій Україні, не може бути одним товариством, — инакше вона перестала-б бути й вільним товариством. Вона мусить стати товариством товариств, спілкою громад, вільних в усіх своїх справах...

Не буде рівної волі й тоді, коли хто-небудь буде справляти ся в усьому за другого, як се робить ся в виборних державах. Виборний тільки тоді не стане начальством, коли він просто справить те діло, за котрим його вислав другий, котрий знав наперед, яке то діло й наказав, як його треба справити. З сього ясно, що справді вільними можуть бути тільки маленькі держави, або лїпше сказати, громади, товариства. Справді вільною спілкою може буди тільки спіл-

ка товариств, котрі просто, чи через виборних людей для кожної справи, обертають ся до других товариств, з котрими їм найблизше, найлекше, найпожиточнійше бути спільними, за потрібними їм справами, віддаючи їм поміч за поміч.

Розважаючи далі, побачимо, що й громада потрібна людям тільки для того, щоб кожному було найліпше. Значить, і громада тільки тоді буде мила кожному, коли вона не неволить нікого: бути в ній, чи не бути. І громада мусить бути спілкою вільних осіб.

От дійти до того, щоби спілки людські, великі й малі, складали ся з таких вільних людей, котрі по волі посходили ся для спільної праці й помочи в вільні товариства, — се й єсть та ціль, до котрої добивають ся люди, і котра зовсім неподібна дотеперішних держав, своїх чи чужих, виборних чи не виборних. Ціль та зветь ся безначальство: своя воля кожному й вільне громадянство й товариство людей і товариств«*)

Вказавши на те, що »се діло не зовсім таки нечуване на нашій Україні«, бо »наша Січ Запорожська була подібною-ж вільною спілкою«**), та зазначивши, що »тепер ніхто ще не може сказати докладно ні того, коли напр. світ дійде до таких безначальних порядків, про які сказано висше, ні всіх доріг, якими він дійде до них«***), — Драгоманів вказує на тенденцію суспільного розвитку:

*) Там-же, стор. 39—41.

**) Там-же, стор. 41.

***) Там-же, стор. 42

»Тільки-ж до того всего, до тих безначальних порядків світ іде і йти-ме, бо доти не може бути супокою між людьми, поки денебудь хто-небудь буде в якій небудь неволі... До них добирають ся й будуть добивати ся люди й навмисне й ненавмисне, і через науку, і через державні переміни, і через повстаня, і через усякі спілки між людьми. В Західній-Європі й Америці є вже сотні тисяч людей, котрі просто прямують до таких порядків: То партія соціяльна-громадська, соціялісти-громадівці...

Тепер ще нема згоди між тими громадівцями ні в тому, як добити ся тої зміни в порядках громадських, яку вони здумали, ні в тому, як конечно впорядкувати товариське жите в спілках малих і великих. Приміром таких незгод можуть служити суперечки навіть між тими з громадівців, котрі більше других готові тепер же сказати, як треба повалити теперішні порядки і чим їх зараз же замінити, — між тими, котрі належать до спілэк громадівських краєвих і всекраєвих (інтернаціональних) і котрі викладають рішуче свої думки на з'їздах своїх виборних. Напр. тоді як одні налягають більше на волю кожної особи, товариства і громади (повне безначальство, анархія, як каже Прудон і другі Романці, а зі Славян напр. Бакунін), то другі налягають більше на спілку всеї породи або країни, на народню державу (Volksstaat), велику (напр. у Німців), чи меншу (напр. у Флямандців). Тільки-ж корінні думки в європейських громадівців все таки однакові, а таке чи инакше впорядкованє громад малих і ве-

ликих по тим думкам зробить ся скорше силою потреб людських ніж заранніми розмовами, більше потребами впорядкувати працю над виробкою пожиточних людям річий господарських чи то малими чи великими купами і спілками людей, ніж думками (політичними) про порядки державні і противудержавні й переминами в державних порядках або скасованем тих порядків через повстанє. Повне-ж безначальство, повна воля кожної особи завше зостанеть ся цілю всіх порядків чи по малим чи по великим спілкам, так само як думка вменшити до 0 перешкоду від тріня в машинах«*).

Як бачимо, Драгоманів виступає тут як соціяліст анархічного напрямку, якого політичним ідеалом є анархія-безначальство: воля особи в вільній громаді, воля громади в вільній спілці громад, воля спілки громад в вільній федерації спілок цілого культурного світа, яка була би здійсненєм інтернаціонального брацтва народів**).

*) Там-же, стор. 43—46.

**) Характеризуючи Драгоманова як „соціяліста анархічного напрямку“, ми понятєм „соціяліст“ характеризуємо його суспільно-економічний ідеал („спільне господарство“), а близшими означенем сього понятя: „соціяліст анархічного напрямку“ його суспільно-політичний ідеал („безначальство“). В щоденній політичній мові „соціялізм“ і „анархізм“ уважають ся понятями, які себе взаємно виключають, та в історично-науковім розуміню анархізм являєть ся одним з головних напрямків соціялізму, який протиставить ся другому головному напрямкови, соціально-демократичному, який в щоденній політичній мові називають звичайно соціялістич-

Погляди Драгоманова, висловлені в I. книжці «Громади», сформовані в програму в «Громаді» — «українській часописи», ч. 1. за падолист-грудень 1880 р. В сій програмі, підписаній М. Драгомановим, М. Павликом і С. Подолинським, читаємо:

»В справах політичних ми бажаємо:

1) рівного права для всякої особи, як чоловіків і парубків, так і жінок і дівчат усякої породи (раси);

2) неодмінної волі слова, печати й науки, зборів і товариств;

3) безперешкодної самоуправи (автономії) для кожної громади в її справах;

4) повної самостоячести для вільної спілки (Федерації) громад на всій Україні».

ним. Ріжниця між соціально-демократичним і анархічним напрямком лежить в поглядах на політичний ідеал (сю ріжницю зазначив і Драгоманів, вказуючи на те, що одні соціялісти, як Прудон і Бакунін налягають більше на „повне безначальство“ — „анархію“, — другі на „народню державу“ — „Volksstaat“), як також в поглядах на тактику. Що-до сього соціально-демократія виставляє ряд домагань, обнятих т. зв. мінімальною програмою, себто таких, що можуть і повинні бути здійснені в рамках теперішнього капіталістичного ладу, перед переміною його на соціялістичний, шляхом конституційного законодавства при участі й під натиском соціально-демократичних послів. Натомість анархісти не виставляють мінімальної програми і відкидають участь в законодатній праці парламенту, вважаючи за єдино вказану тактику безпосередних змагань до соціальної революції. Як побачимо далі, Драгоманів що-до тактики розходив ся з анархізмом.

В щоденній політичній мові також понятє „анархія“ вживаєть ся не в своїм історично-науковім значінію („безначальство“, себто змагане до знесеня власти, от-

Як бачимо, в сій програмі виставлений політичний ідеал самостійної України, бо »повна самостоячість для вільної спілки громад на всій Україні« означає самостійну Україну в рамках того анархічного ладу, який проголосили автори програми своїм суспільно-політичним ідеалом.

Виставивши сей ідеал, Драгоманів у дальших виводах в І. книжці »Громади« розглядає способи здійснення його на Україні. Ось його слова:

»Розваживши над тим станом, в котрому тепер стоїть наша Україна, ми бачимо, як далекий він від тих безначальних громадських порядків й як теперішні порядки навіть не дають нашим людям роздумати докладно про своє жите, а не то, щоб стати до того, щоб перемінити їх. З сього вже ясно видно, що люди, котрі посвятили ся на те, щоб послужити українським громадам, мусять, добиваючи ся до тої конечної ціли,

же до стану повної свободи в організації суспільности). тільки як змагане до дезорганізації, зруйнованя всякого публичного порядку, хаосу, »війна всіх проти всіх«. Так само під »анархізмом« розуміють в щоденній політичній мові »тероризм«, коли тимчасом тероризм є тільки одним з способів політичної боротьби, якого протягом історії уживали ріжні політичні партії: двірські, військові, церковні так само які ті, які в щоденній політичній мові називають »революційними«

Тут зазначимо, що Драгоманів, признаючи моральність окремих терористичних актів, як оружье супротивлене органам власти, народні бунти і п. т., на тлі даного політичного порядку, — відкидав тероризм як систему політичної боротьби.

Сї уваги вважали ми за потрібні, щоб характеристика Драгоманова як »соціяліста анархічного напрямку« не були хибно зрозуміла.

користувати ся всякими й малими змінами теперішніх порядків« *).

»Ми вважаємо, що нашим людям слід добивати ся і тих змін, котрі, як показують приміри усіх других країн в Європі, мусять наступити і в Росії ще ранійше, ніж велика частина громад зрозуміє потребу докорінної зміни в теперішніх порядках: добивати ся скасування царської й чиновницької самоволі, котра певне замінить ся виборним урядом (царством уставним, а далі цілком виборною гетьманщиною або республікою)«**.

»Звісно, ніодин з тих, хто поставив собі ту конечну ціль, про яку ми сказали висше, — тобто цілковите безначальство й цілковите громадянство, — не може вдовольнити ся малими змінами в теперішніх порядках, а добивши ся їх, буде добивати ся все більшого й більшого. В самих менших змінах, в змінах державних, він буде байдужійший до того, як там впорядкуєть ся висше державне начальство, а більш налягати-ме на те, щоби вбільшити власне волю кожної особи в слові й праці, волю кожної людської породи, спілки, громади, країни, щоби, скільки мога, вменшити силу державного начальства чи то царського чи гетьманського, чи то управи (адміністрації) чи самої виборної ради (парляменту) перед силою особи, громади, і щоби дати їм більше

---

*) „Громада“, кн. I., стор. 47.

***) Там-же, стор. 49—50. — „Уставним царством“ називає Драгоманів конституційну монархію, „гетьманщиною“ — республіку.

способу для того, щоб заложити живі початки порядків безначальних*).

В дальшій викладі Драгоманів говорить про справу переміни старих порядків на нові взагалі. Його думки такі:

»Ми думаємо, що давати дуже велику вагу повстаням, а до того й вірити в те, що велика корінна зміна усіх громадських і господарських порядків, котру звать «соціальною революцією», може стати ділом одного великого повстання, навіть і в одній великій країні, — се показує звичку думати більше про державні справи, ніж про громадські й господарські. Звичка та вкорінилася в людях письменних за ті часи, коли люди, поставлені в державних урядах (царі й виборні, як напр. Якобінці в часи великого повстання французького в XVIII. ст.), думали, що вони можуть державною силою з гори повернути жите й самі думки і звичаї тисяч і мільонів людей, як їм завгодно. Такі державні думки йшли тоді поруч із старою наукою про природу, наукою, котра довго навчала, що бог творить в світі чудеса, а потім, коли й дібрала ся до того, що побачила порядок в зміні всего на світі, то все таки думала про скорі зміни, про перевороти на світі земному, — *les révolutions du globe terrestre*. В XIX ст. багато було повстань, — а ні одно з них не здоліло змінити до коріня порядків не то громадських і господарських, а навіть і державних. Недавніми часами й науки про природу, геольогія й біольогія,

---

*) Там-же, стор. 50—51.

показали, як помалу йдуть всі зміни на світі, і замінили слово *révolution* на слово *évolution* (розпусканє, зріст). Нова наука природна мусить перевчити письменних людей і в їхніх думках про зміни порядків громадських, відучити від звичок держати свої думки найбільше на державних справах та державних змінах, та скорих переворотах, та повстанях, і привчити памятати, що всі порядки в людських громадах ростуть, а не роблять ся відразу, і що державні чи противудержавні заходи й повстаня — тільки частина тих приводів, якими посувають ся зміни в людському житю, а далеко не все. До того-ж і наука про громадське жите, де далі, все більше вияснює, що державні порядки колись, тоді, як найголовнійше діло державне була війна, були корінем і господарських змін, напр. забиранє землі вояками, а тепер державні порядки найбільше — тільки покрівля порядків господарських і наслідок думок людських, і що значить їх ні заложити ні повалити в кінець не можна відразу. Сама думка про »безначальство« відкидає всяку думку про переміни з гори в низ, а не з низу в гору: від особи до товариства й далі, і примушує перемінити слова *révolution sociale* на *évolution sociale* і вменшити віру в самі повстаня. Повстаня можуть починати будити громадський розум, можуть кінчати старі порядки, котрі вже підкопані з усіх боків инакшими способами (те й друге видно напр. на повстанях зза такого ще доволі простого діла, як державна воля й спільність Італії), а зробити нові порядки, та ще й громадські й господарські, саме повстанє не

може. Навіть повалені старі порядки, особливо громадські й господарські, вертають ся безпремінно »на другий день повстаня«, коли їх нічим замінити таким, щоб господарські потреби людські, так чи сяк, та вдовольняли ся, — а з тими потребами люди не ждуть довго. Таке й лучило ся в 1848—1849 рр. у Франції, коли в перший раз в великому місці попробувано було зразу перевернути старі господарські порядки, поки самі ще щирі громадівці не здоліли й здумати, а не то зробити зразу усі нові порядки. Майже на тому самому зупинив ся й повстанський уряд »Парижської Громади«, 1871 р., котрий навіть майже зовсім не змінив корінних громадських і господарських порядків, не скасував осібного обладаня ні хат, ні фабрик, як через те, що ще мало було в самому Парижі людий, котрі би пристали на те, так і через те, що тоді-б йому прийшло ся самому поробити всі нові порядки в Парижі, а далі в усій Франції, без котрої трудно собі й здумати жите Парижа. Сила зросту нових порядків значить не стільки в повстанях проти старих порядків, а особливо не в скасуваню державних порядків, скільки в зрості малих і великих товариств між людьми, в зміні звичаїв і думок людських по всіх громадах якої країни, коли не всіх країн, хоч-би на перший раз самих європейських, в цілім ряді праць зовсім не політичних, а громадських і господарських, родинних, наукових.

Тепер ще єсть люди між чесними громадівцями, котрим такі думки не любі, котрі навіть думають, що коли люди не будуть вірити в те,

що зараз же все буде по їхньому, то й руки опустять. Тільки-ж се такий-же самий страх, як і той, що мовби то, коли люди перестануть в бога вірити, то всі злодіями стануть. Зовсім инакше: власне віра в те, що завтра все буде по нашому, коли не сповнить ся (а ми бачили се нераз за ХІХ. ст.), доводить до того, що в людей, котрі вчера вірили й горячили ся, завтра руки опускають ся*.)

Коли тут Драгоманив розглядає критично віру у всесильність «соціальної революції» в розуміню «одного великого повстання», то в програмі, поміщеній в 1. числі «Громади» — «української часописи», звертаєть ся знов увагу на недостачу самого мирного поступу для осягнення «безначальних порядків». Там читаємо:

»Ми не можемо тут розказати подрібно про способи, котрими треба доходити, щоби сповнили ся всі отсі наші бажаня. Виступаючи з письменством, ми вже тим показуємо, що не відхиляємо ся від мирної праці для громадського поступу наперед (прогресу). Тимчасом ми не маємо марних надій. Ніде й ніколи докорінні зміни громадського життя не робили ся тільки мирним поступом. На Україні, ще може менше ніж деінде, можна сподівати ся, щоб начальства й панства по волі зrekli ся свого панованя й через те простому народови на Україні не обійти ся без оружного бою й повстаня (революції). Тільки се повстаня передасть у руки хлібороб-

---

*) Там-же, стор. 69 -72.

ських і робітницьких громад і товариств сили природи і струменти, потрібні для здобутку».

В одній з своїх статей в журналі «Вольное Слово», критикуючи становище анархічного органу „Le Revolté“, в яким працювали між ин. Крапоткін і Елїзе Реклі, Драгоманів так означає своє відношенє до проблеми соціальної революції:

»Саме понятє соціальна революція не має змисла, коли розуміти слово революція в звичайнім значіню горожанської віни... Революція як оружане повстанє певної меншости (більшости нема чого повставати*) є понятє круга відносин політичних, державних, і там має повний змисл, бо певної меншости буває досить для поваленя даного зверхного державного ладу й установленя иншого, хоч не все буває досить для укріпленя його. Але що може зробити яка-небудь меншість в такій справі, як заведене спільного використання дібр, що вимагає добровільної згоди й високого морального розвитку великої більшости населеня?! Тут і не дуже велика більшість не вистане... Для того, щоби люди могли міцно заступити старий порядок новим, особливо

---

*) Увага, що „більшости нема чого повставати“ невірна. Державна організація дає правительству таку силу, що воно навіть в найвільніших конституційних державах може довго держати ся при влади проти волі величезної більшости горожан. Розумієть ся, що в вільних конституційних державах більшість має інші способи, крім революції, щоб поставити на своїм, але се не значить, що в усяких державних відносинах їй „нема чого повставати“.

таким складником, як націоналізація чи навіть інтернаціоналізація власности, треба, щоби вони мали в умах готовий плян такої організації, який виробляється чи, ліпше сказати, виростає рядом досвідів у постійній, ріжносторонній боротьбі з відживаючим порядком і в таких самих пробах заведення нових порядків. Сей ріст і творить суспільну еволюцію, в якій воєнні акції, як вибухи клясової ненависти, бунти і революції очевидно неминучі, але творять тільки часть її і при тім зовсім не найосновнійшу».

Те саме говорить він і в своїй автобіографії:

»Будучи соціалістом по своїм ідеалам, я переконаний, що здійснене сього ідеалу можливе тільки в певній поступенности і при високім розвитку мас, через що й досягне більше при помочи духової прапаганди ніж кровавих повстань. З огляду на те, що Україна — моя вітчизна — розділена на дві часті, австрійську й російську, та що в першій є певна політична свобода, якої нема в другій, то на мою думку діяльність соціалістів у кожній часті повинна бути инша: в Австрії можна приступати до організації властиво соціалістичної партії з робітників і селян Українців в союзі з Поляками й Жидами, а в Росії треба перше добити ся політичної свободи; натомість соціалістичні ідеї можуть бути поки-що розширювані в Росії тільки науково-літературним способом. Дістати-ж політичну свободу в Росії українська партія, на мою думку, може не шляхом сепаратизму, а тільки разом з иншими націями й областями Росії шляхом федералізму».

Ми старали ся словами самого Драгоманова показати, як він уявляв собі шлях до здійсненя соціалізму.

Як бачимо, тут він розходив ся не тільки з анархічним, але і з соціально-демократичним напрямком західно-європейського соціалізму, а саме з тактичною виключністю обох напрямків, стоячи на становищі, яке після його смерти знайшло вислів у німецькім »ревізіонізмі«, французькім »реформізмі« і т. п. напрямках соціалізму, — на становищі часових компромісів між ідейно близькими партіями для осягненя означених цілей*).

З тих самих причин ще більше розходив ся він з сучасними йому російськими революціонерами всіх соціалістичних напрямків, яких спільною признакою була пропаганда соціальної революції в Росії. Натомість Драгоманів, вказуючи на примір Західної Європи, доказував, що в Росії спільними зусиллями всіх партій і груп, які побо-

---

*) Характеристику таких ідейних компромісів, яких взірець бачив Драгоманів передусім в англійськім політичнім житю, дає він в своїй статі п. н. „Неполітична політика“; ось його слова: „Ми думаємо, що непохибною відміною компромісу від крутійства й обману можна признати ось-що: В компромісі чоловік не змінєє і не таїть як в ости своїх думок, а тільки, стремлячи ся в певну хвилину до того, щоб його думки стали законом для громади, ставить в сю хвилину таку їх скількість, яка на той час може бути всвоєна громадою, і прийме для того поміч і других людей, котрі в сій точці згоджують ся з ним, хоч не згоджують ся в інших, при чому ніхто не таїть від другої сторони своїх основних думок“. — „Народ“, ч. 3. з 1. лютого 1891, стор. 43.

рюють самодержавіє, треба перше всего здобути політичну свободу, запоручену констутуційним будівництвом держави, як конечну умову дальшого поступу.

Ся його пропаганда боротьби за політичну свободу як найпершої і найважнійшої політичної задачі в Росії має для розвитку політичної думки в Росії історичне значіне. Петро Струве, редактор заграничного журналу «Освобождение», органу російських лібералів безпосередно перед-конституційного періоду, так означає се значіне пропаганди Драгоманова: «Драгоманів перший з російських публіцистів дав російській демократії широку й ясну політичну програму. Він перший різко й виразно вияснив російському громадянству змісл і значіне конституційного порядку, особливо-ж прав особи, основ самоуправи*»). Так само Кистяковський**), характеризуючи значіне Драгоманова в історії боротьби з самодержавієм за політичну свободу, каже: «В сій славній традиції російського громадянства зовсім ясно вирисовується значіне Драгоманова як першого консеквентного конституціоналіста, творця першої російської конституційної теорії.»

* * *

---

*) „Освобождение“, ч. 72.

**) Б. Костяковській, М. П. Драгомановъ. Его политическіе взгляды, литературная дѣятельность и жизнь — в издавництві: М. П. Драгомановъ, Политическія сочиненія. Подъ редакціей проф. И. М. Грѣвса и Б. А. Кистяковскаго. Томъ I. Центръ и окраины. Москва 1908. Стр. XV.

Так ми переходимо від основних суспільно-політичних ідей Драгоманова до його поглядів на політичні задачі того періоду, в якому розвивав він свою діяльність. В тих поглядах знайдемо також те, що є предметом нашого дослідження: думки Драгоманова про українське національне питання. Виклад основних суспільно-політичних ідей Драгоманова був для цілей цього нашого дослідження тому потрібний, бо тільки знаючи основи суспільно-політичного світогляду Драгоманова, можна зрозуміти й оцінити як слід його думки про політичні задачі того часу, який для політичного діяча являється часом реальних можливостей.

Ми вже знаємо, як означав Драгоманів ті політичні задачі: здобути для Росії, отже і для тої величезної більшості української нації, яка живе в російській державі, політичну свободу. Діяльність Драгоманова в сьім напрямі здобула йому — як ми бачили — почесне ім'я «творця першої російської конституційної теорії»; се ім'я здобув він цілим рядом політичних праць, яких завершенням являється проєкт конституції для російської держави, оголошений в публікації «Вольный Союзъ — Вільна Спілка»^{*}).

Ся публікація, яка з одного боку є висловом політичних поглядів Драгоманова, з другого продуктом його зносин з різними національними і політичними групами російської держави, з якими його звела його політична діяльність, містить в

^{*}) Вольный Союзъ — Вільна Спілка. Опытъ украинской политико-соціальной программы. Сводъ и объясненія М. Драгоманова. Женева 1884.

собі »проект основ статута українського товариства Вольный Союзъ — Вільна Спілка« і »по-ясняючу записку« до проекту. Сам проект ділиться на три часті: I. про цілі товариства, II. про способи діяльності товариства, III. про внутрішню організацію товариства; про другу часть проекту автор заявляє, що вона »не має претенсії на повноту«, а третю часть зі зрозумілих причин (організація товариства залежна від місцевих відносин, а при тім мусить бути тайна) оставляє зовсім невиконаною. В першій часті — про цілі товариства — міститься проект конституції, якої товариство має добивати ся для російської держави з огляду на інтереси українського народу в Росії.

В тогочаснім українським громадянстві в Росії Драгоманів бачив елементи, які могли би згуртувати ся в таке політичне товариство, а в різних політичних групах як російського громадянства так і інших народностей Росії елементи, які могли би разом з Українцями злучити ся до спільної боротьби за конституційну перебудову Росії на основі програми »Вільної Спілки«. Звідси й характер проекту конституції; він, на думку автора, мав бути по змозі реалістичний, мати шанси на здійснене.

Сам Драгоманів про се говорить: »Сей проект, для свого здійсненя, вимагає організації досить широкої що-до складу, енергічної і завзятої що-до діяльності, а при тім на протязі досить значного часу. На основі примірів політичного життя інших держав Європи сей протяг треба

означити на літ 10—15, і то при відповідно прихильних умовах«*). »Все, що творить ся на наших очах в останні роки в політичнім житю Росії, показує ясно неможливість для сеї країни оставати при нинішнім політичнім і соціяльнім порядку, а так само й те, що ся країна не вийде з сього порядку без енергічної діяльності самого населеня для його зміни. Тому думаючим людям в Росії остаєть ся або зараз приступити до такої діяльності або терпіти на собі й на дітях своїх всі наслідки своєї пасивности. Не заходячи далеко, вже перед останньою балканською війною багато людей зрілого віку, маючих і впливових в певних кругах, мало свідомість конечности більшої часті реформ, які містять ся в нашім проєкті, і багато навіть виставляло ту свідомість безпосередно чи посередно в пресі і на зборах, — та тільки, закриваючи ся ріжними причинами, не приступили до організованої й енергічної діяльності для практичного здійсненя своїх ідей. З того часу минуло вже сім літ, — половина часу, який можно назвати періодом діяльності політичного покоління і який приймаємо ми для діяльності нашого політичного товариства«**).

Перейдемо до самого проєкту конституції, яку здобути для російської держави мало бути цілю товариства »Вільна Спілка«. Сей проєкт містить ся в III. точці першої часті статута товариства.***)

*) Вольный Союзъ, стор. 107.

**) Там-же, стор. 108.

***) Там-же, стор. 8—16.

»Найважнійшою задачею «Вільної Спілки» в Росії в теперішній і найблизший час повинна бути праця для перебудови сеї держави на основах «політичної свободи».

»Під словами політична свобода треба розуміти: А) права чоловіка й горожанина, Б) самоуправу».

До «прав чоловіка й горожанина» належить між ин. «ненарушимість національності (мови) в приватнім і публичнім житю».

Самоуправу ділить автор на місцеву й державну.

Місцева самоуправа обнимає ряд територіяльних одиниць з низу в гору; відповідно до того проект знає самоуправу громадську (сільську й міську), волостну («волость» обнимає кілька сіл), повітову, краєву («областну»).

Що-до краєвої самоуправи, автор пропонує поділити російську державу «відповідно цілости («совокупности») географічних, економічних і етнографічних умов» на 18 країв; крім того козацькі землі і середноазійські землі творили би поки-що окремі адміністраційні території.

Територію російської України ділить автор на 4 краї: Поліський (східні часті Сідлецької й Люблинської губ., південні повіти Гродненської губ., повіти Пинський і Мозирський Минської губ. і Волинська губ. крім південно-східної часті, себто повітів Житомирського і Новоградсько-Волинського по р. Случ), Київський (південно-східна часті Волинської губ., губ. Київська, Чернігівська і Полтавська без південно-східної часті, себто повітів

Константиноградського, Полтавського, Кобеляцького і східної часті Кременчуцького), Одеський (губ. Подільська, Бесарабська, Херсонська, західна часті Катеринославської, себто по р. Дніпро, і губ. Таврійська крім пов. Мелітопольського і Бердянського), Харківський (повіти Мелітопольський і Бердянський Таврійської губ., південно-східні повіти Полтавської губ., Харківська губ. і південні, Слобідсько-українські повіти Курської і Вороніжської губ.).

В Одеський край увійшло би також ціле румунське населенє Росії, що автор поясняє тим, що »повести просту границю між румунським і українським населенєм не тільки в Херсонській губ., але і в самій Бесарабії зовсім неможливо, а виділяти Бесарабію (1,052.000 населеня, з того 49% Румунів, 31% Українців) в окремий край і неекономічно з причини малої величини сього краю і не вигідно для національних інтересів херсонських Румунів«.*)

Характер нашої теми не дозволяє нам викладати подробиці проєкту що-до організації російської держави від самоуправи громадської до державної. Зазначимо тільки в загальних рисах, що в селах органом самоуправи мав би бути збір («сходъ»), який вибирав би управу і старшину; в містах, волостях, повітах і краях — думи, які вибирали би управу; в кінці загально-державна репрезентація складала ся би з двох палат: з Державної Думи, вибраної, як і думи низших само-

---

*) Там-же, стор. 49.

управних територіяльних одиниць, загальним голосуванем, і з Союзної Думи, зложеної з делегатів краєвих дум, по приміру Швайцарської Ради Кантонів (*Conseil des Etats*), Сенату Злучених Держав Північної Америки і висшої палати Кромержського проєкту австрійської конституції.

Про компетенцію органів місцевої самоуправи згадаємо, що сільські збори і міські, волостні, повітові думи завідували би між ин. «публичним початковим і (по мірі засобів) середним шкільництвом», а краєвим думам прислугувало би право «нагляду за публичним шкільництвом в краю й завідування школами середніми, удержуваними краєвим коштом, а також школами висшими й науковими інституціями (академіями і т. п.)»; ся компетенція — як побачимо далі — важна власне з огляду на національне питанє.

Подавши основи конституційної перебудови Росії, Драгоманив в IV. точці першої части статута заявляє:

»З висше поданих основ політичної перебудови Росії треба вважати особливо важними: 1) права чоловіка й горожанина і 2) місцеву самоуправу; натомість управу цілою Росією при помочи центрального парламента без признання й забезпечення тих прав і місцевої самоуправи треба вважати так само мало оберігаючою свободу взагалі й інтереси України з окрема, як і теперішній устрій російської держави«*).

---

*) Там-же, стор. 16.

Ту саму думку — зазначуване особливої ваги прав особи і самоуправу низших територіальних одиниць — зустрічали ми вже в I. книжці «Громади», коли Драгоманів говорив про способи «закладання живих початків безначальних порядків». Ту саму думку висловлює він і тут, говорячи про способи оберігання інтересів України.

На закінчене першої частини статута автор заявляє:

«Після всего сказаного цілі українського товариства «Вільна Спілка» в теперішній час можуть бути коротко означені сими словами:

I. Цілі загально-горожанські:

а) Права чоловіка й горожанина — як необхідна умова особистої гідності й розвитку.

б) Самоуправа — як основа для змагання до соціальної справедливости.

II. Ціль окремішно-національна:

Політична свобода — як спосіб для повороту української нації в сімю культурних націй*).

Тут зустрічаємо знов ту саму думку, яку ми бачили в I. книжці «Громади» і яка є основною думкою в поглядах Драгоманова на історію України, — що з поневоленем України Московією урвала ся нитка культурного життя України, що весь період приналежности України до російської держави, се «пропаций час» для України, та що вся суть українського національного питання лежить в тім, щоби на ново навязати ту нитку, вернути в сімю культурних націй.

---

*) Там-же, стор. 19.

З другої частини статута (про способи діяльності товариства) згадаємо тільки увагу про те, що »з відомостей, особливо бажаних для членів товариства, перше всего треба поручати знакомість з політичним, соціальним і культурним життям західно-європейських народів, а також як найдокладніше познакомлене з своїм рідним краєм»), — як також увагу про потребу опирати ся на українські історичні традиції: »Члени »Вільної Спілки« повинні відшукувати в різних місцевостях і клясах українського населення спомини про давню свободу й рівноправність, як прим. самоуправу повітів по т. зв. Литовському праву, міст по т. зв. Магдебурському праву, про світську й церковну самоуправу громад і волостей, про братства, про козацьку самоуправу (сотень, полків і всеї Гетьманщини), про ріжностанові з'їзди за Гетьманщини, про Січ і вольности Запорожського Товариства і т. п. і т. п., — піддержувати ті спомини і підводити їх до теперішніх понять про свободу й рівність у просвічених народів«**).

---

*) Там-же, стор. 20. — В „пояснюючій записці“ Драгоманів докладно говорить про те, яку користь для України принесе знакомість з життям Західної Європи з безпосередних жерел. Він вказує, що від коли російське поневолене поставило стіну між Україною й Західною Європою, західно-європейська просвіта доходить на Україну тільки через „великоруські столиці“, в яких та просвіта по перше обрізана цензурою, по друге закращена закраскою інтересів велико-руського централізму. (Порівн. стор. 86–95).

***) Там-же, стор. 21.

В «пояснюючій записці» для нашої теми важні ті партії, що відносять ся до українського національного питання. Сюди належить передусім пояснене потреби окремого українського політичного товариства, означене становища російської України супроти російської держави і представлене основ поділу російської держави на краї.

Політична діяльність Драгоманова на еміграції швидко довела його до конфлікту з усіма майже російськими революційними групами, з яких кожда, будучи в дійсности національно-російською, уважала себе за всеросійську, за представницю інтересів цілої Росії, і відмовляла права іншим національностям, з виїмком хиба Поляків та Фінляндців, особливо-ж Українцям організувати окремі політичні партії. З сим російським революційним централізмом, рідною дитиною російського державного централізму, вів Драгоманів постійну боротьбу, обороняючи право й виказуючи потребу організації політичних партій по національностям та вказуючи на те, що всеросійські політичні партії можуть повстати тільки як федерації однородних по суспільно-політичним ідеям національних партій.

Систематичний виклад своїх думок в сій справі дав Драгоманів у своїй капітальній праці «Историческая Польша и великорусская демократія» (Женева 1882), в якій розглянув польські й російські політичні рухи від початку XIX століття, виказав, як гони перенявши ся перші ідеями польської державности, другі ідеями російського державного централізму, не хочять бачити між

Польщею й Росією України, якій не признають рівного права ні в своїх політичних програмах, ні в справі партійно-політичних організацій, і піддає те їх становище критиці, в якій виказав, що вони в сій справі прикривають вселюдськими ідеями тільки старі думки про панованє Польщі чи Росії над українським народом.

Свою «поясняючу записку» до статута «Вільної Спілки» розпочинає Драгоманів знов з тої самої справи, тільки, розумієть ся, обмежуєть ся до загальних уваг.

»Всяка громадська діяльність — пише він — повинна числити ся не тільки зі здоровими думками і змаганнями в громадянстві, але також з пересудами і заблудженнями. З сеї причини ся записка повинна почати ся від пояснень як назви політичного товариства, якого основи статута подані висше, так і означеня поля його діяльності. При нормальних умовах нема потреби поясняти, що певна скількість осіб вибирає собі для праці певний нарід і заселену ним країну. Але український нарід поставила доля власне в ненормальне положенє, головно наслідком двох обставин: а) утрати політичної незалежности (особливо завдяки поділові його країни при кінці XVII. столітя, між Польщею, Московією й Туреччиною) й б) розділу, що наступив головно наслідком тої обставини між масою українського народу й більшістю висших кляс, які присвоїли собі признаки пануючих над українським народом національностей: великоруської, польської, німецької (на Буковині) й малярської і через те втратили безпосередне по-

чуте свого звязку з народом, серед якого живуть, і свідомість інтересів того народу і його краю або навіть стали серед того народу і в тім краю представниками чужих, а иноді просто шкідливих інтересів. Таке ненормальне положенє українського народу стало жерелом цілого круга невірних понять, непорозумінь і софізмів, яких піддержуванє дає стільки вигоди для ріжних політичних елементів, що старають ся вдержати або досягнути таке чи инше пануванє над тим народом, що всяка розмова про працю в користь того народу мусить почати ся опрокиненєм тих невірних ідей і з пояснень необхідности тої праці та її спеціалізації.

Між найбільше розширеними софізмами що-до України не останнє місце займає думка, буцім-то спеціалізація діяльности в користь українського народу є змаганє вузьке з огляду на те, що тепер інтереси всіх народів у цивілізованім світі знаходять ся в тіснім звязку між собою, — або непрактичне з огляду на те, що основою політичної діяльности служить тепер держава, а не національність.

Справді, матеріальні й моральні звязки між народами не тільки Європи, але цілого світа, зростають так швидко, що всякий громадський діяч що-раз більше мусить числити ся з ходом справ не тільки своєї країни, але цілого світа. Та все таки реальні умови всякої громадської діяльности, особливо-ж політичної, вимагають від нього вибору такого поля приложеня його сил, яке своїм простором не перевищало би розміру тих сил

і до якого сам він міг би найліпше приготувати ся з огляду на свої особисті особливости. Після того всесвітність даного руху є вже справою другої категорії, як результат спільности приложення певних сил на безпосередних, більш обмежених полях діяльності, особливо коли та спільність буде заздалегідь організована постійними зносинами представників діяльності на тих безпосередних полях.

Не можна не бачити, що існування певних людських пород, — національностей — означає окремим особам або бодай великій більшості їх природні поля для їх діяльності, як тому, що національні мови — найвиразнійша й найважнійша з практичного погляду признака людських пород — представляють найприроднійший звязок окремих осіб певних національних мас і найпередовійших громадських діячів з тими масами, так і тому, що — з малими виїмками — люди одної породи заняли на землі краї з менше більше однородними умовами для господарства й існування взагалі. Ось чому й перші широкі правні спільности — держави — повстали — і то з найменшими насильствами — в краях однородних по національності і в богатях випадках і доси майже не виходять з національних границь, так що в політичній термінології і доси слово нарід (*populus, peuple*, властиво *race*) і держава (*status, état*, властиво *empire*) уживається в однаковім значінію й однаково заступається словом *patio, nation*. Понятє про всесвітне, вселюдське й доси висловляється і скільки небудь реально

представляєть ся тільки в виді міжнародного, властиво між національного, international.

Звертаючи ся тепер до українського населення й його краю, ми по-перше бачимо, що те населенє носить всі признаки окремої національності. Факт сеї окремішности доказуєть ся не тільки безпосереднім почутєм як самого населення так і його чужинецьких дослідників, але й ріжносторонніми науковими досліддами. Заперечувати ту окремішність рішають ся тепер тільки поверховні або навмисно тенденційні урядники та політикани в урядових актах та газетних статях, а не учені, автори монографій, спеціалісти-професори висших шкіл чи члени академій. Рівночасно один погляд на карту показує нам, що українська порода заняла означену, досить однородну географічну полосу: край чорнозему від Карпат до північного склону Кавказу, край, якого східну часть (від нижнього Дону до Каспія) Українці швидко заселяють на наших очах, поборюючи тут суперництво пануючої в Росії й навіть найближшої до сього краю по меріціональному напрямку породи великоруської, яка сама звертаєть ся передусім у більше східні краї. Скільки небудь уважне досліджуванє географічних окремішностей сього краю й його положеня супроти інших країв*) неминуче відкриє всякому істнованє окремих задач його внутрішньої і внішньої політики, які можуть

---

*) Тут автор робить увагу: „Україна з Білорусю — Край Чорноморського басену, як Польща і Литва — Балтійського, а Великоросія — Балтійсько-Каспійського і Північного“.

бути раціонально виповнені тільки при певній самоуправі того краю, можливі тільки тоді, коли його населене буде свідоме своєї єдності і своїх інтересів.

Коли до сього додати, що по признанню всіх дослідників українська порода, якої число вже тепер може бути означене на 20 мільонів, зовсім не позбавлена фізичних і духових признаков висшої людськості і доказала в своїй минувшості здібність до культури, неважаючи на неприхильні обставини, — то тим більше треба признати, що український нарід може стати не тільки природним, але і вдячним полем для приложеня сил тих осіб, що бажають служити людському розвиткови. Посвятити ся праці в користь розвитку українського народу не тільки може зовсім вдоволити особи, які підняли ся до розуміня вселюдських інтересів, бо вселюдське є ніщо инше, як сума найліпшого і для всіх вигідного в окремих націях, — але свобідна й розвита українська нація буде очевидно не найостаннійшим членом в людській сімї. Український рух, який в останнім десятиліттю проявляєть ся все з більшою силою, і в свої найнаївнійші часи не мав в дійсности иншої ціли, як поворот української нації в сімю культурних європейських народів, в яку вона входила до кінця XVII. віку, доки висше згаданий поділ України не підірвав її сил, доки деспотична російська держава не провела важкої до переходу границі між величезною більшістю Українців і західною Європою і доки все висушуюча державна централізація не параліжувала розвитку українських культурних

центрів. Тепер свідома діяльність в користь гогожанської свободи й самоуправи населеня України, а також з'єдинення її просвічених клас з масами народу, pomoже очевидно українській нації скоротити те віддаленє, яке повстало в останніх століттях між її розвитком і розвитком народів Європи, які значно її випередили, — ціль, яка вже сама по собі не може не бути признана достойною змагань морально розвнтинх людий, особливо-ж вигодуваних серед українського народу і завдяки його праці«.*)

Переходячи до означеня становища російської України супроти російської держави, Драгоманів далі говорить :

»Все сказане зовсім не виключає для українського народу, отже і для осіб, що віддають ся діяльності серед нього, значіня умов державного житя й особливо житя російської держави, в якій знаходить ся величезна більшість українського народу, анї не усуває необхідности особливо тісних звязків як сього народу з иншими народами Росії так і тісної згоди осіб, що віддають ся праці в користь української нації, з особами, що працюють для инших націй сеї держави...

Звертаючи ся з окрема до українського населеня російської держави, треба сказати, що на нашу думку скільки-небудь реальне розумінє положеня й інтересів сього населеня повинно довести до переконаня, що не тільки в теперішній час свобода і розвиток його тісно звязані зі свободою

---

*) Там-же, стор. 25—29.

й розвитком інших народів Росії, але що і взагалі відділене українського населення від інших частин Росії в окрему державу (політичний сепаратизм) се справа не тільки в кождім разі дуже трудна, коли не неможлива, але при певних умовах зовсім непотрібна для яких-небудь інтересів українського народу.*)

Сей нарід терпить тепер в російській державі під політичним оглядом від непризнання його національності разом з усіми іншими недержавними народами Росії, а також взагалі від непризнання прав людських і горожанських та недостачі самоуправи, від монархічного деспотизму і правительственної централізації, котрі й є політичним ворогом, спільним для всіх народів Росії, не виключаючи й того, якого національність є в державі пануюча. Сей ворог може бути побіджений тільки спільними зусиллями всіх народів, які й повинні для того організувати ся як внутрі себе, так і між собою. «Вільна Спілка» власне має передусім зайняти ся організацією серед українського народу сил, здатних до боротьби з тим ворогом, щоби опісля приступити разом з іншими подібними їй організаціями до нападу на того ворога

---

*) Тут автор робить увагу: „Крім інших резонів, як недостача різких границь між українською й великоруською землею і змішане в багатьох місцевостях населення обох племен, — проти такого сепаратизму промовляє між ин. і та обставина, що при здійсненню його корінне українське населення було би позбавлене запасних земель для своєї кольтурної організації в Донсько-Каспійській області і відділило ся би від своїх земляків як у сій області так і в Кубанській.“

і до перебудови російської держави на основах політичної свободи. Зосереджене діяльності »Вільної Спільки« в перші часи на українській території зовсім не відвело би таким чином її діяльності від цілої Росії, тільки надало би тій діяльності найпрактичніший напрям. Навіть виключне посвячене просвічених людей, що живуть на Україні, діяльності в користь тамошнього народу не остало би без впливу й на всю Росію, бо характер, здібности і традиції українського народу дають основу надіяти ся на швидкий успіх визвольних ідей серед нього, коли тільки просвічені люди на Україні покинуть свій теперішній моральний і фізичний абсентеїзм і щиро повернуть ся до свого народу. В такому випадку розбуджені до визвольних змагань українські землі не остали би без впливу й на всю Росію. Та про якусь українську виключність тепер дивно й говорити. Горяче змагане добути для українського населення права чоловіка й горожанина та самоуправу, — при висше згаданій свідомості трудности й зайвості політичного сепаратизму для українських областей Росії,*) — дає власне запоруку, що люди, які по-

---

*) На сім місци наведемо аналогічну думку Драгоманова про польський сепаратизм:

„Як зовсім особисту думку ми позволимо собі заважити, що відділене польської землі від Росії власними зусиллями Поляків не має правдоподібности успіху і ледви чи було би вигідне для польського племені при всіх теперішніх умовах політичного життя в Європі. Не говорячи вже про те, що для Привіслянського польського населення ледви чи було би вигідне під економічним, а й під моральним оглядом відділене від країв Дніпрового

святити ся визволеню українського народу, будуть найгорячішими прихильниками перебудови цілої Росії на основах найбільше корисних для свободи й розвитку всіх її народів.*)

Про основи сього поділу російської держави на краї Драгоманів пише :

»В ряді одиниць місцевої самоуправи існуюча в Росії адміністраційна й земська одиниця — губернія—опущена й заступлена новою—краєм. Сього зрештою не можна вважати нечуваною новиною, бо щось подібне представляють тепер округи шкільні й судові, генерал-губернаторства, а в минувшості представляли губернії Петра Великого.

Теперішні губернії, викроєні для чисто адміністраційних цілей і по канцелярським міркуванням, часто зовсім випадковим, є одиницями зовсім невідгідними для земських інтересів. Земська одиниця, середня між повітом і державою, повинна лучити в собі отсі умови: 1) обнімати краї однорідні по характеру землі й населеня, 2) бути достаточною населеною, щоб мати засоби для задоволення потреб місцевих, але не під силу повітам (прим. каналізація, меліорація, удержуване висших

басену (а тільки про відділене „Привислянського Краю“ може бути скільки-небудь серйозна розмова), — але навіть і те відділене могло би наступити тільки при помочи Німеччини, яка очевидно поставила би польський край в залежне від себе відношене. Ось чому ми тепер подали би голос проти всякої практичної підмоги польського сепаратистичного руху Українцями і поставили би за ціль змагань українських політичних діячів в зносинах з Польяками — позискати їх для програми перемини Росії на вільну союзну державу“ („Вольный Союзъ“, стор. 42).

*) Там-же, стор. 29—32.

шкіл і т. п.) 3) досить великою, щоб її представництво стояло в певнім віддаленю від дрібніших повітових справ і рівночасно щоб воно могло мати значіне перед державою, себто, щоби в першім випадку воно могло не обмежати, а в другім обороняти місцеву самоуправу. Нї одній з тих умов не відповідає теперішня губернія, і тому повинна бути утворена нова земська одиниця — край...

За основу сього поділу ми брали не якусь одну признаку землі чи населеня, тільки по зможі цілість окремішностей краю: природних, які спричиняють єдність економічних інтересів його населеня, а також національних, які означають єдність його духових інтересів, при чім ми звертали головну увагу на окремішности першого роду. Властиво національні права оберігають ся по думці нашого проєкту признанем прав чоловіка і горожанина, яких часть вони творять. Силою сього признаня всяка національна мова,— головна й маюча найбільше практичного значіня признака національності, — себто мова скільки-небудь значної групи населеня повинна користувати ся ненарушимим правом уживаня в школі, суді й інших публичних інституціях. Далі самоуправа громадська й повітова може достаточо оберегти ненарушимість національних мов у школі, особливо початковій, де се особливо потрібне для успіху справи *). Очевидно, і край повинен служити бе-

---

*) Звернемо увагу, що самоуправа країв, на скільки вони національно однородні, оберігала би ненарушимість національних мов у висшій шкільництві супроти евентуальних замахів держави.

реженю й розвиткови моральних інтересів національності, але коли ті інтереси достаточо бережені іншими умовами, тоді при рішеню питаня про устрій країв можна — зовсім без страху за національні інтереси — звернути особливу увагу на інтереси иншого роду, прим. господарські. Ось чому в деяких випадках нашого проєкту поділу Росії на краї допущена мішаність населеня, в инших населене одної національності розділене на кілька країв, як се зроблено особливо що-до многолюдних і займаючих великі простори національностей, як прим. Великоруси й Українці, які хоч-би творили навіть окремі держави, то все таки повинні би були бути розділені на краї, щоб уникнути невигод централізації. Взагалі для поясненя й оправданя проєкту поділу Росії на краї можна сказати, що він більше відповідає поділови Швайцарії, ніж тому, до якого змагають національні політики австрійської держави: в Швайцарії живе населене трьох великих національностей: француської, німецької й італійської, і двох малолюдних відмін романського племені (т. зв. ретороманці в кантоні Гравбінден), і всі вони користують ся кожда в своїй місцевости повними правами, але під політичним оглядом швайцарське населене групуєть ся не в національні області, а в кантони, з яких багато мають мішаний національний характер«*).

* * *

---

*) Там-же, стор. 44—47.

Виробляючи проєкт статута «Вільної Спілки», мав Драгоманів на увазі російську Україну. Про австрійську Україну в звязку зі змаганнями «Вільної Спілки» висловляє він в «поясняючій записці» отсі уваги:

»В теперішній час взаїмна роль України галицької і російської по відношеню до висше представлених цілій «Вільної Спілки» представляєть ся нам так:

Здійснене певної части названих цілій в російській Україні, заведене в Росії політичної свободи, яка поведе за собою міцну організацію інтелігенції для праці в користь свого народу, буде мати як найбільше рішаючий вплив на ту боротьбу, яка ведеть ся тепер в австрійській Україні проти національно-соціального гнету над тамошнім народом. Незалежно від безпосередньої помочи, яка тоді без сумніву буде давана австрійським Українцям з Росії, вже одна моральна підмога визволеної й організованої російської більшости українського племені повинна мати рішаючий вплив на під'єм духа в австро-угорської меншости того племені*). З другого-ж боку навіть і тепер, при всіх невигодах положеня Українців в Австро-Угорщині, їх край, дякуючи певній політичній свободі, може мати корисний вплив на російську

---

*) Тут автор робить увагу: „Не неможлива річ, що вплив українських країв у Росії на весь російський державний союз заставить його і до воєнних виступів проти Австро-Угорщини, коли в ній Українці будуть оставати в такім невідгіднім положеню, як тепер.“

Україну. Всім відомо, що Галичина вже від 1863 р. служить місцем, де друкують ся українські твори, переслідувані російською цензурою. Австрійська конституція дозволяє закладане політичних товариств, скликуване зборів, і — тому в австрійській Україні можливе прим. закладане робітничких і селянських організацій як по національностям, так і інтернаціональних, з народностей, які живуть і в російській Україні: з Українців, Жидів, Поляків і Румунів. Закладане таких організацій є тепер в австрійській Україні пекучою konieczністю, якої здійснене з різних причин ледви чи може наступити тепер без помочи з російської України. Така поміч була би нагороджена впливом тих товариств також на російську Україну, як через природне проникане так і через примір і досвід, який, по заведеню політичної свободи в Росії, міг би бути просто перенесений на російську Україну. Ось чому певна, хоч-би поки-що тільки посередна участь в справах австро-угорської України особливо важна для тих з членів «Вільної Спілки», що мають більш інтернаціональні змаганя й держать ся соціалістичних ідей, для яких тепер нема приложеня в Росії. В кінці така участь корисна для російських Українців взагалі, бо вона веде до устанавленя звязків їх з західно-европейським політичним житєм, без всякого сумніву більше складним і висшим по розвитку всіх своїх функцій, яке тому може служити школою для всіх громадських діячів у Росії«*).

---

*) Там-же, стор. 33—35.

З сих слів достаточо видно, як високо цїнив Драгоманів значіне хоч дещо свобіднійшої австрійської України для поневоленої України російської. З другого боку зрозуміла річ, що Драгоманів, на випадок швидкого здійсненя своєї програми перебудови Росії, допускав, що російська Україна опинить ся в багато кориснійших умовах від австрійської та що тоді свобідна, зорганїзована в автономічних краях, маюча вплив у російській державній федерації більшість українського народу старати-меть ся помогти австрійській меншости своїх земляків.

При сій нагоді скажемо кілька слів про погляди Драгоманова на українське питанє в Австрії і в Галичині.

Ми вже бачили, що він ставив взірець Швайцарії висше від змагань до перебудови Австрії на основі національно-територіяльної автономії. Поділяючи загально прийняту тоді думку, що демократизація, зносячи політичну перевагу чужих висших клас над народніми масами поневолених народів, тим самим знесе національний гнет, думав він, що Австрія з поступом демократизації перемінить ся в велику Швайцарію, а Галичина в Швайцарію в мініятюрі. Маючи ясний погляд на тогочасні польські партії, які супроти українського народу стояли на становищі історичної Польщі, і відносячи ся непримиримо до того польського становища, він все таки вірив, що демократизація й тут принесе зміну й уможливить польсько-українську згоду на швайцарський взірець.

Критикуючи в статі п. н. «Неполітична політика»*) т. зв. «нову еру» й виступаючи проти угоди з польською шляхтою, Драгоманів вказує як ціль українських політичних змагань в Галичині повалене політичного пановання шляхти. «А тоді — пише він — і національна справа руська рішила ся би сама собою, бо раз би впала шляхетська гегемонія, то впала би в Галичині і примусова польськість, котра не має другої підстави окрім у шляхоцтві». Виясняючи польське панованє над Українцями тогочасним політичним станом в Австрії, він пише: «Инакше й бути не може, аж поки політичні порядки в Австрії не зміняться так, що Русини стануть частиною демократичної більшости в галицькім соймі і в австрійській Раді державній... От до такої переміни політичного стану річий в Австрії мусить іти природна політика Русинів». Вважаючи з огляду на «новоерську» політику народовців потрібним заложене нової, поступової, опозиційної української партії, висловляє він ось-яку надію: «Ми певні, що нова народня руська партія знайде собі зразу прихильників і серед Поляків, котрі починають незадовольняти ся дотеперішним політичним станом в Галичині, а надто серед тих, котрі не зтягли ся зовсім у теперішні політичні польські партії».

Будучність показала, що надії Драгоманова на корисність демократизації для українського народу були вірні, одначе на вилічимість поль-

---

*) Львівський „Народ“, ч. 24. з 15. грудня 1890, ч. 1. з 1. січня 1891, ч. 2. з 15. січня 1891 і ч. 3. з 1. лютого 1891.

скої демократії від ідеології історичної Польщі — зовсім марні.

* * *

На свою програму «Вільної Спілки» що-до української політики в Росії покликав ся Драгоманів також у своїх пізнійших писаннях, в яких знаходимо цінні причинки до пояснення і розуміння того становища, яке заняв він у «Вільній Спілці»

Так про справу українського державного сепаратизму в Росії на австрофільській основі заговорив він в 1891 р. з приводу «нової ери» в згаданій уже статі п. н. «Неполітична політика», обговорюючи виступи українських послів-народовців у галицькім соймі.

«Дд. Романчук і Січинський — писав він — трохи закрученими в папір фразами говорять таку думку: Австрія мусить мати по свому боці галицьких Русинів для будучої війни з Росією, в котрій тоді й Українці стануть на боці Австрії, поставивши навіть прапор західного католицизму проти православія тобто цареславія противного їй національному духу».

Схарактеризувавши так становище українських послів-народовців, Драгоманів, дає аналізу відносин на російській Україні, стараючи ся виказати, що те становище позбавлене всяких реальних основ. Отже виказує, що про якісь католицькі тенденції серед українського громадянства

в Росії не може бути мови, що власне католицизм є там найменше симпатичною вірою*); що селянство інтересується передусім аграрною справою і жде наділу землею; що для зросійщених елементів на Україні Австрія буде нелюбим Німцем; що величезна більшість національно свідомої української інтелігенції думає не про воєнні комбінації, тільки про конституційну перебудову Росії; що Романчук і тов. можуть таким чином числити тільки на незначні гурти «сепаратистів-націоналів». Про останніх він пише:

»Вони здавна були на Україні одиницями, і тепер, коли судити по галицькій печаті, число їх може трошки збільшило ся, але політична вартість їх навряд чи прибавила ся з того часу, як я бачив особисто таких сепаратистів, котрих я згадував у моїх «Австро-руських споминах». — »Не треба нам висувати ся в гору, Бісмарк з нас усе зробить«, — говорили ті українські сепаратисти. І доси вони не змогли ся на що инше, як на писане час від часу анонімних дописів у галицькі газети, і то дописів, в котрих вони не вміють навіть теоретично розказати, чого власне їм хочеть ся, на що вони покладають надії. Хто знає сепаратизм ломбардо-венеціанський, польський і т. д., той не стане навіть тратити часу на говорінку про українських сепаратистів як елемент політичний«.

---

*) Характеристичне для національних поглядів Драгоманова, що він робить докір російським Українцям, що ті через нехіть до католицизму відносять ся пасивно до переслідувань Холмських Українців-унїятів російським правительством.

Драгоманів заявляє, що вказати на се вважає за свій обов'язок, щоб ані Австрія ані галицькі Українці не мали в с'ім напрямі ніяких ілюзій і не дізнали розчаровань.

Переходячи далі до евентуальности війни між Австрією й Росією, він висловляє такий погляд:

»Але навіть при побіді Австрії над Росією власне галицькі Русини не виграють нічого, навіть з національного боку. Сподівати ся, щоб навіть велика коаліція європейська, — в котрій в усякім разі не буде Франції, а може й Англії, — могла відірвати від Росії всі українські землі по Дін і Кубань, може тільки божевільна або дитинська фантазія. Увесь »поділ Росії«, який можна припустити, може обійти ся на тому, що від Росії відірвуть Царство Польське, Бесарабію та яку блицьку землі на Волині й Поділю. Так тоді власне національність Русинів заплатить кошти сього поділу, бо в Бесарабії подністрових Українців віддадуть на румунізацію, а коли Царство Польське злучать з Галичиною і назвуть цілий край Королівством Польським, то Поляки стануть там в такій більшості проти Русинів, що Русинам буде ще важче встоювати ся за себе, ніж тепер. Блицька Волини й Поділя не змінить пропорції«.

Того самого 1891 року написав Драгоманів свої »Чудацькі думки про українську національну справу«^{*)}. Тут він також говорить і про сепар-

^{*)} Появили ся в „Народі“ й окремою відбиткою. Ми користуємо ся виданем партії українських соціалістів-революціонерів з 1915 р.

ратизм і про програму перебудови Росії на основі автономії і федерації, — виступаючи проти виводів органів галицьких народівців, буцімто «обрусеніє» йде «з духа, вдачі, характеру, історії великоруського народу», та протиставляючи такому поглядові підперту історичними виводами думку, що: «На скільки нам звісна історія й теперішній стан Європи, то ми можемо сказати, що не було й нема такої нації й національної держави, де б не було свого «обрусенія», або й не зосталось слідів його й доси, і що, значить, системи подібні обрусенію суть ознакою не певної національності, а певного порядку громадського, котрий відповідає певному періодови зросту народів»*).

В VI. розділі своєї праці, обговорюючи проблеми української політики в Росії, він пише:

«Відповідно до того, звідки ми будемо виводити ту систему, «обрусенія», котра тепер давить нас, Українців, як і другі невеликоруські нації, ми складаємо собі й думки про те, як нам бути з тим «обрусенієм».

Коли згодимось, що се «обрусеніє» витікає з «духа, вдачі» і т. п. (дивись про сю синоніміку в «Правді») великоруського народу, тоді нам зостається одно з двох: або рішуче йти до того, щоб відірватись від Великорусів у осібну державу, чи до другої держави, — або, коли на те нема сили ні охоти, то скласти руки й ждати своєї смерти.

---

*) Там-же, стор. 34.

Я не навязую своєї думки нікому, і навіть радий був би, якби мої думки в сій справі були перекинені фактами, — але поки що я кажу от-верто, що ніде не бачу сили, ґрунту для політики державного відриву (сепаратизму) України від Росії, а окрім того бачу багато інтересів спільних між Українцями й Росією, напр. право кольтонізації країн між Доном і Уралом. (Про се говорив я в брошурі «Вільна Спілка — Вольный Союзъ»).

Справа про «український сепаратизм» — справа делїкатна. Але зовсім обійти її не можна, хоч би й з огляду на те, що тепер пишеть ся в певних галицьких виданнях. Я вже мусїв говорити про се в статях «Неполітична політика»...

Не бачучи ніде ні в якій силі громадській на Україні, окрім хіба частини польської шляхти і то дуже тепер наляканої урядом і мужиками, ніяких підстав для державного сепаратизму і бачучи, що він проявляєть ся тільки слабенькими з наукового й письменського боку анонімними дописями в «Правду», я й відмовляю тепер по крайній мірі всякої суріозности українському сепаратизмови.

Не тільки в російській Україні нема «цілої партії» сепаративної чи австрофільської, а нема навіть і одного кружка людей з такими думками, котрий мав би яку-небудь суріозну політичну вагу. Основую своє свідоцтво між иншим і на тому, що український сепаратизм і австрофільство нічим себе не проявляє крім анонімних дописів у якій небудь «Правді». Звісно, всяка противу-державна праця потребує часами таємности, аноніму,

псевдоніму, — алеж щоб увесь який сепаратистичний рух держав ся самою таємністю та проявляв ся тільки фразами в анонімних дописях, того ми не бачили ні в однім суріознім національно-політичнім руху, напр. у Італіянців, Мадярів, Поляків і т. д. Щож то воно за ідея, що не знайшла собі за 20—30 років ні одной людини, котра би без маски, сміливо проговорила її, котра б не віддала за ту ідею не то житя, а навіть частини свого спокою, карієри і т. п.? Очевидно, що таку ідею треба просто вважати за практично неістнуючу, — за *quantité négligeable*.

Не маючи під собою ніякого політично-соціального ґрунту, а в собі ніякої сміливости, українські сепаративні тенденції не доходять ні до якої навіть літературної ясности і держать ся самими тільки чуттями та й то більше негативними ніж позитивними, котрі звичайно самі себе боять ся...

Коли ж ми признаємо, як дійсно й є, що «обрусеніє» єсть ознака й наслідок не національного духу, а певної державно-адміністративної системи, тоді ми ставимо ся зразу на реальний ґрунт в боротьбі з тим обрусенієм: станемо бороти ся з тою системою і при тому бороти ся, безпремінно маючи союзників, між котрими будуть і самі Великоруси, бо система шкодить і їм, дусить і їх. Ми вже сказали, що система та — політично-адміністративна централізація, заострена чиновницько-царським самодержавієм. Система ся має ворогів в усій Росії і ті вороги природні наші союзники, з котрих впрочім ми мусимо зробити

вибір відповідно плебейському стану нашої національності, памятаючи, що напр. аристократичні противники російського уряду самі стануть на його бік проти нас, або кликати муть його проти нас, як тільки виступлять одні проти других їх і наші клясові інтереси. (Так в 60-ті роки кликали російський уряд проти «української хлопоманії» польські пани, котрі в тойже час самі сприяли польському сепаратизмови!).

Найприроднійші наші союзники в Росії, се всі недержавні народи, котрі, виключивши Поляків, Німців і Румун та по части Грузинів і Вірмен, суть націями плебейськими. Реальні обставини життя тих народів такі, що й їм політика сепаратизму так же мало личить як і нам, і далеко лїпша політика федералїзму. Найбільше мають шансів на сепаратизм Поляки, бо сепаратизм жмінки балтицьких Німців серед неприязних їм Латишів і Естів байка! Та й то багато Поляків бачить, що при всіх теперішних обставинах Європи, котрі жити муть, аж поки соціяльний рух не переробить її зовсім (а се певно, потребує не одного десятка років), — відрив Конгресівки від Росії (бо про Польщу 1773 р. й говорити нічого!) був би економічною руїною для тої Конгресівки. Ведімо-ж у купі зо всіма недержавними народами Росії спільну й енергічну критику теперішньої політично-адміністративної централїзації і деспотизму Росії і таку-ж агітацію за систему противну — вільности й децентралїзації.

На тій дорозі ми знайдемо підмогу й серед самих Великорусів. Мені казали деякі дописачі

»Правди«: як ми можемо іти спільно з Велико-русамі, коли між ними нема нікого, хто б признавав наші національні права? — Щоб уже так не було нікого, се за багато сказано. А далі вся така постанова справи зовсім не політична... Коли ми признаємо, що ми стратили свої національні права через брак свідомости нашої національності і не можемо дійти до них через певну політично-адміністративну систему, то нам може бути інтересним тільки: 1) щоб національна свідомість росла серед наших власних земляків, 2) щоб Великоруси помагали нам, а не перешкождали ломати ту політично-адміністративну систему.

Перше єсть наша домова справа, про котру нам з Великорусамі нічого й говорити. Коли національна свідомість залежить найголовніше від науки й письменства, то ми мусимо перш усього самі налягти на те, щоб розвинути в себе ту й друге...

З Великорусамі ми можемо говорити тільки про другий пункт: про боротьбу з деспотизмом та політично-адміністративною централізацією. Перший приступ до розмови може бути такий: Хотять вони вберегти »предварительную цензуру«, котра давить і їх письменство, чи ні? Звісно-ж, що і преса великоруська й земства, навіть шляхта московська й дума города Москви говорили за свободою печати, а значить в сути і проти таких заборон, як ті, котрі давають українське письменство з 1863 і 1876 р. Нехай собі Великоруси як хотять дивлять ся на наше письменство, але нехай тільки допоможуть собі й нам ска-

сувати »предварительних цензорів«, то ми вже й виграємо чимало. Те-ж саме й у других точках прав людини і товариства. Добудьмо в купі з Великорусами »хоть куцую, а все же конституцію«, то нею покористується наша національність, чи хотять того Великоруси, чи не хотять.

Труднійше впорядкувати ті справи, для котрих мало одної вільности особи й приватних товариств, а де потрібна публично-громадська поміч і навіть примус: школи, суди, фінанси. Справи ті входять прямо в державні і тут примір різних європейських конституційних держав показує, що навіть при конституції можуть бути нації привілейовані і скривджені майже до проскрипції. Безпремінно і в Росії прийдесть ся вести боротьбу проти державно-національного централізму,—але-ж та боротьба зовсім не безнадійна. Найвідповіднійше буде, коли боротьбу ту напр. ми Українці, будемо вести на ґрунті не національному, а державно-адміністративному, то б то виставляти на перший плян потребу автономії місцевої і краєвої, автономії громад, повітів, провінцій (губерній чи груп їх). Така програма буде мати за себе всіх розумних людей якої-б національності хто не був, а там, коли яка громада чи країна, користуючи ся своїм правом, впорядкує собі школи з яким викладом національним, то се буде її діло; головне, щоб ніхто з гори не мав права їй перешкоджати. На такому порядку, а зовсім не на поділі держави по етнографічній карті держить ся національна рівноправність у Швейцарії. В такому порядку й єсть справдішній, здоровий, всім пожи-

точний федералізм, котрий зовсім не те, що розмін централізмів і національних гегемоній на дрібнішу монету, як се бачимо в різних національників, а надто австрійських.

Зрештою нам нічого дуже носити ся з самим словом федералізм, котре лякає людей, що привикли до звичайних централізованих держав європейських. Треба завважити, що тепер до слова сего навіть серед більше освічених і ліберальніших Європейців менше прихильности, ніж було перед 1848 р.

Але хоч державному федералізму після 1848 р. не так то пощастило в Європі, то за те адміністративна децентралізація дуже поступила наперед навіть по старим централізованим державам, як Прусія, де до старого досить ліберального закону про автономії міст додано незлий закон про провінціяльну, а тепер і про сільську автономію, — або як Франція, де тепер міста мають досить широку автономію і де покладено початок і автономії департаментів.

Взірцевою для держави не федеральної може бути тепер місцева і повітова автономія в Англії після нових законів (*local gouvernement*). Коли, як слід чекати, через кілька років сі англійські порядки доповнять ся краєвими радами (*council*) для Шотляндії, Валії, Ірляндії і осібним краєвим віділом парламенту для справ спеціально Англії, то получать ся такі порядки, котрі даватимуть людности «Сполучених королівств» усі практично-пожиточні боки федералізму, хоч без сего слова.

Ті порядки англійські мусять стати на довгий час взірцем для всіх великих держав Європи, в тім числі й для Росії. Окрім теперішнього, вже дуже глупого й через те недовговічного деспотизму царського в Росії нема суріозних перешкод для закладу, звісно, поступенного, подібних порядків. Що все розумнійше в Росії тягнеться на дорогу тих порядків, се доказало земство за 25 років свого житя. Те земство мало свої хиби; тепер під нагнітом деспотизму зріст його мусить притихнути, але цілком знищити його не зважився і деспотизм; і все таки воно справдило свою живучість і з ним звязана на завше справа вільности й адміністративного порядку в Росії.

З краєвих земств російських далеко не послідними показали себе наші українські, а надто чернігівське й херсонське, так що ми маємо резон дивити ся на земства як на наші симпатичні національні порядки, з котрих мусить вийти ліпша доля нашої нації. Українські автономісти зроблять найрозумнійше, коли рішучо звяжуть долю свою з долею земств на Україні і значить в усій Росії. В тій думці нема нічого нового, бо практично українолюбці, котрі що-небудь робили для освіти й добробиту нашого народу, де єсть на Україні земські уряди (то б то на лівім боці Дніпра й у Новоросії), завше рахували на земство й получали від него підмогу. Треба тільки поставити таку практику на ґрунт ясної і широкої теорії.

Хто дав собі труд оглянути історію земських урядів у Росії за 25 років, той не може не

вбачити однаковости напрямків ліпших земців на Україні й у Великоруси. Напрямки ті: демократизм і думка про децентралізацію, а також про натуральне групуванє повітів і губерній для практичних справ: економічних і просвітних, у країни, котрі відповідають натуральним поділам Росії географічно-етнографічним.

Можна сказати, що політично-адміністративні ідеали російських земств, великоруських як і українських, совпадають з програмою наших кирило-методієвських братчиків, звісно, без її занадто ідеального для теперішнього часу федерального американства.

От у сему ми бачимо ґрунт для практичної згоди нашої з Великорусами, хоч би остатні не згоджували ся з усіма нашими думками про нашу національну осібність, про наше право на рівну з російською літературу й т. и. По моєму чудацькому розуму, так я би про такі речі ніколи й не говорив з Великорусами, як про речі, котрі дійсно до політики, та ще і спільної, не належать, а говорив би про права особи (свободу печати, товариств, судовні гарантії для особи й т. и.) та про самоуправу громад, країн, їх право порядкувати свої справи, в тім числі й школи, давати свої гроші, на що хотять, хоч на виданє словника українського чи турецького ітд. ітд. А позаяк з історії земських урядів в Росії звісно, що й великоруські земства бажали і прав особи й самоуправи, то я й певнісінький, що згода між нами й Великорусами в політичних формулах для тих усіх справ наступила б скоро, а там уже всяка

особа, громада й країна налила б у ті форми такої води, яка їй до вподоби.

Звісно наливане води української не обійдеться без противенства і боротьби. Так се діло людське. Люди в загалі більше звірі ніж ангели, і все добре в них не готове, а розвивається, та до того ще боротьбою більше привичок і інтересів, ніж думок. Українство національно неперемінно мусить бороти ся з централістичними привичками не тільки Великорусів, а ще може більше повеликорусених Українців, а також з несвідомістю й рутинною самих українських мас. Так все, чого може бажати в сїм случаю українолюбець, се, щоб йому було відкрите поле для боротьби...

Проти сего нарису можна сказати тільки одно, — що трудно добити ся політичної вільности в Росії. Правда. Але-ж відірвати від неї увесь край від Збруча до Кубани ще труднїйше. Діло стоїть, що треба або одно, або друге. Третього не пригадаєш!«*)

Ще раз вертає Драгоманів до тої справи в 1893 р. в своїх «Листах на Наддніпрянську Україну»,**) які є відповідю на поміщені в черновецькій Буковині «Листи з Наддніпрянської України» Вартового (пок. Б. Грінченка). Драгоманів пише:

«Свою програму д. Вартовий починає з того, що »зрікаєть ся усяких заходів коло політичної

*) Там-же, стор. 94—103 (з пропусками).

**) Появили ся в „Народі“ й окремою відбиткою. Ми користуємо ся виданем партії українських соціалістів-революціонерів з 1915 р.

самостайности української». Прочитавши таке, я не міг не спитати себе: за віщо-ж д. Вартовий так сердить ся на мене за мою полеміку проти українського сепаратизму? І тепер мушу сказати два слова про сю точку, не так *pro domo mea*, як для пояснення справи.

Д. Вартовий навіть просто недобросовістно поступив, коли написав (у 11 нрі «Буковини») таке: «д. Драгоманов нападав на справжній, правдивий український націоналізм, звучи єго сепаратизмом». Я виступав проти певного націоналізму, признаючи національності (див. про те обширно в «Чудацьких Думках»), але ніколи не змішував того націоналізму з сепаратизмом...

Під сепаратизмом я розумів, — відповідно до того, як се вживаєть ся в усіх літературах, — стремліне до державної окремішности, котре може проявляти ся і без усякої етнографічно-національної барви, напр. як було в часи повстання південних Штатів Північно-Американської Спілки, коли власне і пішло в моду слово сепаратизм і коли діло йшло об тім, щоб властиво в одній національності зробити дві держави.

От і я, коли «нападав» на український сепаратизм, то тільки на розмови про те, щоб виділити російську Україну в осібну від Росії державу. Тільки-ж я власне навіть і на сей сепаратизм ніколи не «нападав» принципіально, бо не можу мати проти него нічого з боку принципіального. В принципі не тільки всяка нація, чи племя, має право на осібну державу, але навіть всяке село...

Коли я виступав проти розмов про український сепаратизм, то власне вказуючи, що се пусті розмови, котрі не мають під собою ніякого ґрунту. Я й говорив про се навіть не з огляду на російську Україну, де люди прекрасно знають ціну сему сепаратизмови, а зглядно до Галичини, де люди в загалї мало знають російсько-українські справи, де я в часї написаня своїх статей у «Правді» 1873 р. здибував ся з людми, котрі рівняли до України мірку напр. корони св. Степана Угорського (*Magyar Orszag*), і де ще недавно «Дѣло» говорило про Київське королївство, «Правда» про «цілу австрофільську партію» в російській Україні, де навіть в соймових бесїдах д. Сїчинський і др. говорили про можливість *Ukrainam convertere* політично до Австрії, як релігійно до Риму.

Як український публіцист, я не міг zostавити без уваги такі розмови, тим паче, що вони зводили певних Галичан на фальшиву дорогу. Але я завше був і є прихильником політичної автономії Українців в формі автономії земської: громад, повітів і країн, в котрій, як я змагав ся показувати десятк разів, найліпше може виявити ся й автономія національна. І тепер ніяк не можу згодити ся на раду д. Вартового «зректи ся усяких заходів коло політичної самостайности української», не згоджую ся між иншим і через те, що без політичної самостайности, чи автономії, не може бути і атономії національної. Коли-б не увесь змисл термінольоґії д. Вартового, то я в словах його побачив-би просто *lapsus calami*, випадкову підставку слова політичної, замість дер-

жавної. Тепер же я мушу вбачати в словах д. Вартового ознаку темноти думок про політичні справи і через темноту і програми.

Огляд історії і теперішньої практики європейських народів показує, що автономія політична і національна можлива й без державної відрубности. От через те і я, не бачучи ґрунту для державного сепаратизму українського, бачу повну можливість політичної і національної автономії української на ґрунті земської автономії (self-governement), до котрої і в усій Росії в тім числі і в великоруських земствах, висказувала ся стілько разів явна симпатія і котра рано чи пізно мусить перейти в жите і в Росії. В «Вільній Спілці» і в «Чудацьких Думках» я говорив про се докладно, і тепер не маю рації повторяти ся.

Д. Вартовий сам кружить ся навколо думок, подібних нашим, та тільки якось не може договорити ся до чогось ясного, навіть і тоді, коли він зовсім близько підходить до сути діла.

Так він напр. резонно радить Українцям увійти в спілку з людьми тепер недержавних націй Росії. Думку сю ми нераз висказували за 20 років і навіть пробували реалізувати її напр. вида-нем брошури на мові білоруській, пробою зблизитись з Литвинами, про котру хоч брехливі звістки подали й «Московскія Вѣдомости» і т. д...

Тільки-ж і другі недержавні національності в Росії, виключаючи хиба привислянских Поляків, стоять так, що і в них сепаратизм державний також мало має надій вигоріти, як і на Україні, так що і їм треба прийняти програму політичної зем-

скої автономії замість сепаратизму. До того така автономія навряд вигорить у Росії без підпори самих Великорусів. Я мав пригоду говорити про це не раз, і вважаю за дуже щасливий випадок, що у Великорусів, при всіх централістичних звичаях, котрі виробила в них історія, — як у многих других народів Європи, склавших великі держави, — все таки єсть великі симпатії до адміністративної децентралізації і земської автономії. Яка тому причина, чи дуже вже велика ширина Росії, чи явна дурість російської бюрократії, але по правді треба сказати, що в великоруській громаді далеко більше прихильности до децентралізації, ніж напр. у французькій.

Українці могли би добре використати сю прихильність, коли-б узяли ся за діло зручніше і між иншим коли-б більше налягали на земську, ніж на національну автономію, і менше тикали в очи Великорусам їх національним централізмом, мов би то прирожденним Великорусам...

Поряд з такою безтактовністю українських націоналів барви д. Вартового стоїть те, що вони не показують ні недержавним націям, ні Великорусам реальних точок для спільности, то-б то свого власне політичного, державно-адміністративного ідеалу«.*)

* * *

Проект конституційної перебудови російської держави, даний Драгомановим в проєкті статута

---

*) Там-же, стор. 42—46 (з пропусками).

»Вільної Спілки«, і пояснення, додані до того проєкту, як також його думки про ту саму справу, висловлені через десять літ в »Чудацьких Думках« і »Листах на Наддніпрянську Україну«, дають нам ясне понятє про політичну програму Драгоманова що-до російської України з огляду на сучасні йому реальні можливости.

Представляючи свій суспільно - політичний ідеал анархії-безначальства, Драгоманів виставляє рівночасно свій національний ідеал самостійности України, який в рамках анархії-безначальства представляється як »певна самостійність для вільної спілки (федерації) громад на всій Україні«.

А говорячи про сучасні йому політичні задачі, виступає він з програмою, яка на його думку в рамках сучасних йому можливостей означала би здійсненє самостійности України, отже наближенє до ідеалу.

Виступаючи з програмою, на його думку, як найбільше реальною, якої здійсненє хотїв бачити на протязі 10—15 років, Драгоманів бере на увагу всі сучасні йому політичні відносини, як внутрі російської держави, так і на арені міждержавної політики, і на сій основі приходить до рішення, що програмою російської України може бути не державний сепаратизм від Росії, тільки відповідна українським інтересам перебудова російської держави.

В 1884 р. поясняє Драгоманів своє становище тим, що відділити російську Україну від Росії в окрему державу не тільки в сучасний йому момент, але і взагалі дуже важко, коли зовсім не

неможливо, а при тім при певних умовах для інтересів українського народу непотрібно.

З першою тезою Драгоманова, про важкість коли не неможливість відділення України від Росії в окрему державу, — коли візьмемо на увагу сучасні йому і можливі тоді до передвидження відносини, — не можна не згодити ся. А згодивши ся з нею, мусимо признати вірною також ту дорогу, яку вказував Драгоманів: відповідну українським інтересам перебудову російської держави. Сю дорогу треба мати на увазі, оцінюючи другу тезу Драгоманова, про непотрібність відділення України від Росії в окрему державу. Сю тезу ставить Драгоманів тільки умовно: при певних умовах, себто, в його розуміню, коли його програма перебудови російської держави буде здійснена.

Через десять літ, в своїх передсмертних писаннях, ставить Драгоманів справу сепаратизму на ще реальнійший ґрунт. Десять літ політичного розвитку в російській державі мусіли розчарувати його не тільки що-до виглядів на швидке здійсненє його програми перебудови Росії, але до певної міри також на здійсненє тої програми взагалі—з огляду на упадок прихильности до федералізму в цілій Європі, про що він сам говорить, як також на розвиток політичної думки серед російського поступового громадянства, в яким централістичні ідеї що-раз замітнійше брали перевагу над ідеями автономії і особливо федерації, чого він не міг не бачити.

І він, виступаючи проти сепаратизму, про який почали ся розмови в галицько-українській

пресі в звязку з австрофільством, виступає не стільки в ролі політика, який принципіально не годить ся з даною програмою, скільки в ролі обсерватора, який стараєть ся виказати, що для програми сепаратизму на австрофільській основі нема в даний момент реальної підстави ані в українськiм громадянстві в Росії ані в міждержавних відносинах. На його думку сепаратизм серед російських Українців не є ніякою реальною політичною силою, а тільки політичною фантазією одиниць, висловом свого роду політики пасивности, а то й розпуки: »прийде, мовляв, Бісмарк, і все зробить«, — а міждержавні відносини не подають ніяких надій на здійснене сепаратистичної програми, бо на випадок війни між європейською коаліцією і Росією відірвати від Росії всю українську територію не можливо, натомість може стати ся, що відірваною від Росії польською територією та утворенем з неї і з Галичини окремої правно-державної одиниці в межах австрійської держави ще значно погіршить ся положенє українського народу Галичини.

Стверджуючи сі дані, Драгоманів додає: »Я радий був би, як би мої думки в сій справі були перекинені фактами«.

А поручаючи свою програму відповідної українським інтересам перебудови Росії, на передвиджений закид трудности здійснення сеї програми відповідає: »Правда. Але-ж відірвати від Росії весь край від Збруча до Кубани ще труднійше. Діло так стоїть, що треба або одного або друге. Третього не пригадаєш!«

З цього ясно видно, чому Драгоманів не пропагував сепаратизму і виступав проти нього. Не думка, що відірване української території від Росії небажане як шкідливе чи хоч-би зайве, тільки думка, що воно в даних обставинах неможливе, — була причиною його становища.

З огляду на теперішню сепаратистичну супроти Росії програму «Загальної Української Ради», «Союза визволення України» партії українських соціалістів-революціонерів, — те становище Драгоманова може викликати неприхильну оцінку. Однак така оцінка була би занадто суб'єктивна.

Коли ми розглянемо ся в можливостях відірвання української території від Росії, — на тлі можливостей відірвання якоїсь частини новочасної держави від своєї державної цілості взагалі, — побачимо, що ті можливості можуть бути тільки виїмкові.

Одинока можливість для поневоленого народу визволити ся власними силами з-під панування держави, яка його угнітає, була би тільки на випадок такої внутрішньої революції в державі, що вся державна будова була би зруйнована. Тоді поневолений нарід, який мав би глибоку свідомість і сильну волю, міг би здійснити свій ідеал самостійности, — і то тільки при прихильних обставинах, до яких передусім треба зачислити відсутність змагань вдержати дотеперішні границі держави чи недостачу сили здійснити ті змагання — серед пануючого доси народу дер-

жави, як також прихильне або бодай невороже становище сусідних держав.

Натомість в нормальних відносинах державного життя національне повстанє з огляду на мілітарну організацію й силу держави ніяким чином не може числити на успіх.

Остаєть ся інтернаціональний конфлікт, в якім поневолений нарід якоїсь держави може числити на те, що держави, які воюють з його державою, в своїм інтересі відірвуть його територію від тої держави й поставлять її в відносини або державної самостійности або політично вигіднійшої залежности від себе*).

---

*) Такий момент переживає власне тепер Україна й Польща. Згадані українські організації сподівають ся відірвання України від Росії й осягнення державної самостійности при помочи Австро-Угорщини й Німеччини. Що-до Польщі, одна часть польського табору, на основі маніфесту головного команданта російської армії, вел. кн. Миколи Миколаєвича, сподіваєть ся відірвання польських земель від Австро-Угорщини й Німеччини і відбудованя з'єдиненої й вільної Польщі під скиптром російського царя, друга-ж часть сподіваєть ся відірвання польських земель від Росії й відбудованя Польщі при помочи Австро-Угорщини й Німеччини. При тім ся часть домагаєть ся, щоби в склад таким способом відбудованої Польщі входили також українські землі, які будуть відірвані від Росії, як також українська часть Галичини. На сі польські претенсії до українських земель на випадок побідної війни Австро-Угорщини й Німеччини проти Росії звертав увагу Драгоманів ще в 1891 р. Не можна сказати, щоб вони й тепер були зовсім небезпечні, а тоді та небезпека була значно більша, що не могло оставати без впливу на становище Драгоманова в справі сепаратизму.

Та числити на інтернаціональний конфлікт можна тільки тоді, коли дані держави бачать свій інтерес в визволеню поневоленого народу і коли їм удасть ся осягнути такі воєнні успіхи, щоб вони змогли свій плян здійснити. Роля поневоленого народу може тут мати тільки моральне значіне. Оружної помочи державам, на які числить, він не може дати*). Ті держави можуть числити тільки на те, що він до їх плянів віднесе-ть ся прихильно та що їх армії зустрінуть на занятій теріторії не ворога, тільки союзника.

Коли-ж поневолений нарід не може відірвати ся від держави, яка його угнітає, власними силами, коли здійснене ідеї сепаратизму залежить від та-

---

*) Українські Стрільці й польські легіоністи при австро-угорській армії — се горожани австрійської держави, які в великій більшості і так обовязані до військової служби. Натомість про подібні формації, чи про масове повстанє поневоленого народу проти держави, яка над ним панує, не може бути мови. Доки та держава там панує, кождий такий рух був би засуджений на кроваве здавленє. А що-до таких рухів після того, як теріторію поневоленого народу заняла держава, від якої він жде визволеня, треба мати на увазі, що вони могли би наразити поневолений нарід на криваву пімсту, як на полонених (члени поневоленого народу, які бороли ся би в рядах армії визволяючої держави проти угнітаючої держави, попавши в полон, були-б, як „бунтівники проти своєї держави“, виняті з-під постанов міжнароднього права про полонених) так — на випадок хоч-би хвиливого тільки відзисканя втраченої теріторії — на цілім населеню. Та пімста могла би стати для поневоленого народу національною катастрофою.

ких виїмкових обставин, як відповідний уклад інтернаціональних відносин, — то ясна річ, що сепаратизм не може бути постійною програмою поневоленого народу. Він тільки може бути одним з способів, якими поневолений нарід може послугувати ся в своїх змаганнях до здійснення ідеалу національної самостійности, при тім способом особливо виїмковим.

Значіне ідеї сепаратизму в змаганнях поневоленого народу до національної самостійности ми схарактеризували би так: В національних змаганнях поневоленого народу ідея сепаратизму знаходиться як постійний елемент в стані укритім; її уявлення залежить, як ми старали ся виказати, від виїмкових обставин, витворених головню інтернаціональними відносинами. Щоб ідея сепаратизму не розвивала ся в напрямі до уявлення, а навпаки завмирала, се залежить передусім від держави, в якої склад входить поневолений нарід. Розуміється, що процес завмираня сепаратизму можуть спричинити не репресії, тільки така перебудова держави, в якій не було би народу державного і народів поневолених, тільки народи співдержавні. Доки нарід почувати-ме себе поневоленим, доти все готов буде повитати кожного, хто pomoже йому розбити його кайдани.

Таким чином з одного боку ідея національної самостійности тим самим включає в собі сепаратизм як один з способів здійснення сеї ідеї; з другого-ж боку трудність, коли не неможливість здійснення ідеї сепаратизму в нормальних відносинах, власними силами поневоленого народу, виїм-

ковість того здійснення від чужих сил — спричиняють, що він не може входити як постійний елемент в програму національної політики поневоленого народу.

Маючи се на увазі, зможемо — здається нам — зрозуміти й оцінити становище Драгоманова в справі сепаратизму. Те його становище як з одного боку не може дати основи до закиду, що він не признавав ідеї самостійности України,*) так з другого боку не може бути аргументом проти програми сепаратизму: кожда конкретна програма повстає з огляду на конкретні відносини.

Ті конкретні відносини заставили власне Драгоманова виступити не з програмою сепаратизму, тільки з програмою перебудови Росії на основах автономії і федерації.

Ся програма — перебудова Росії на федерацію автономних країв, утворених «відповідно цілости географічних, економічних і етнографічних умов». Краї в програмі Драгоманова зовсім не те, що прим. «королівство Галичина й Володимирія з вел. князівством Краківським і князівствами Освенцім-

---

*) Ми вже мали нагоду більше разів зазначувати, що в програмі „Громади“ з 1880 р. ідея самостійної України висловлена з повною ясністю. Що ідея самостійної України і програма сепаратизму не мусять покривати ся, про се найліпше свідчить „Загальна Українська Рада“, яка виставляючи для російської України програму сепаратизму в ціли утвореня української держави, рівночасно для австрійської України виставляє програму автономії в границях австрійської держави. — Пор. „Programmatische Erklärung des Allgemeinen Ukrainischen Nationalrates in Wien“ з 12. мая 1915 (друковано як рукопис).

ським і Заторським» та інші з різних національних територій зложені «коронні краї» австрійської держави. Принятий Драгомановим принцип поділу Росії на краї: «цілість географічних, економічних і етнографічних умов» — відповідає, загалом беручи, національному принципowi, бо — як він каже — «з малими виїмками люди одної породи заняли на землі країни з більше-менше однородними умовами для господарства й істнованя взагалї». Через те в програмі Драгоманова краї, зложені з різних національних територій (прим. Край Одеський), являють ся виїмком; по правилу краї обнимають національно однородні території, так що національна мішаність населеня країв являєть ся тільки наслідком осілости людей інших національностей на даній національній території.

Натомість границі національних територій не все покривають ся в програмі Драгоманова з границями країв; більші національні території, як великоруську й українську ділить він на більше країв, бо ті території — заявляє він — хоч-би творили навіть окремі держави, то все таки повинні би бути бути розділені на краї, щоб уникнути невигод централізації».

Сьому аргументови не можна відмовити слушности, але з другого боку не можна не бачити, що власне в сій точці будові Драгоманова недостає завершеня.

Коли Драгоманів стверджує, що «з малими виїмками люди одної породи заняли на землі країни з більше менше однородними умовами для господарства й істнуваня взагалї», коли він далі

що-до України ствержує, що «скільки небудь у-
важне досліджуване географічних окремішностей
сього краю й його положення супроти інших країв
неминуче відкритє всякому істнуванє окремих за-
дач його внутрішньої і внішньої політики, які мо-
жуть бути раціонально виповнені тільки при пев-
ній самоуправі того краю, можливої тільки тоді,
коли його населенє буде свідоме своєї єдності
і своїх інтересів», — то ясно, що та єдність по-
винна знайти вислів також в державнім будівниц-
тві. Потреба тої єдності зазначена в програмі
»Громади« з 1880 р. домаганєм »повної самостій-
ности для вільної спілки (федерації) громад по
всій Україні«; та єдність істнувала би, — навіть
при як найбільшій децентралізації, — коли-б Укра-
їна творила окрему державу.

Правно-державної форми для тої єдности не-
достає власне в програмі Драгоманова, де між кра-
ями, утвореними з тої самої національної терито-
рії, не бачимо ніякого правнодержавного звязку.
Се відносить ся однаково як до країв українських
так і до великоруських, через що відпадає закид,
що програма Драгоманова являєть ся уступкою
російській (в національнім розуміню) державности.

Щоб установити такий звязок, треба було
рішити ся або поставити між державою і краєм
союз національно-однородних країв, що нарушило
би суцільність державної будови, а також дало би
занадто велику силу такому союзови як супроти
інших країв так і супроти держави, — або при-
няти за основу поділу прінцип, що кожда націо-
нальна територія має творити один край, що дало

би краї різної величини від найбільших до найменших, а при тім у великих краях могло би бути злучене з невигодами централізації.

До поділу на основі прінципу, що кожда національна територія має творити один край, відносив ся він скептично, бачучи в такім поділі розмін одного — загально-державного — централізму на цілий ряд менших централізмів. Особливо, що в Швейцарії бачив він примір розвязки національного питання без такого поділу. Одначе на се треба завважити, що швайцарські відносини є продуктом своєрідного історичного процесу й переносити їх до держав, які складали ся зовсім иным історичним процесом, не можна. Боязнь перед новими централізмами на випадок поділу держави на національній основі, пересадна. З одного боку такі централізми можуть повстати і в краях, утворених по програмі Драгоманова, коли самоуправа низших одиниць не мати-ме чи гарантій чи житевої сили; з другого-ж боку широка децентралізація й самоуправа низших одиниць в краях, утворених з національних територій, при добрім забезпеченю прінципу «ненарушимости національності в приватнім і публичнім житю», давала би достаточну запоруку проти централізму і проти угнітаня національних меншостей, розкинутих в даній національній території.

На основі виводів Драгоманова — для його становища були міродатні отсі моменти: По-перше клав він більшу вагу на закладанє основ, ніж на завершенє будови. По-друге виходив він з того, що коли російський національний централізм («об-

русеніє») є продуктом державно-адміністративної системи, то сама зміна тої системи вистане, щоби могли з ним успішно бороти ся. По-третє старав ся він дати програму перебудови Росії як найбільше реальну, коло якої можна би згуртувати як найбільше сил і тим як найбільше забезпечити її здійсненє.

В »Чудацьких Думках« і »Листах на Наддніпрянску Україну« він усе кладе натиск на те, що Українці в своїй політичній програмі мусять знайти як найбільше спільних точок не тільки з недержавними народами, але і з Великорусами, та що такою спільною точкою являєть ся передусім децентралізація й земська автономія, себто автономія громад, повітів, країн. Сю програму найлекше перевести, бо в її переведеню може бути заінтересованими як найбільше елементів у цілій державі, а рівночасно в земській автономії може виявити ся найліпше також національна автономія Українців.

Словом, були тут міродатними перше всего конкретні відносини, які на думку Драгоманова запоручували ще найбільший успіх власне такій програмі.

Ті відносини за останніх трицять лїт значно змінили ся. Драгоманів був останнім всеросійським політиком, який своїм авторитетом піддержував серед російського громадянства автономістично-федералістичні ідеї. Після його смерти — як се признає між ин. Кистяковський*) — ті ідеї почи-

---

*) В цитований праці про Драгоманова.

нають що-раз більше уступати місця ідеям централізму. Тепер про те, щоб така програма перебудови Росії, з якою виступив був Драгоманів, мала найбільше виглядів на здійснене, не може бути мови, отже тим самим відпадає один з найважливіших аргументів, що в свій час промовляли за нею.

При тім треба мати на увазі, що хоч російський національний централізм є продуктом державно-адміністративної системи, то в своїм розвитку став він самостійною силою, яка не розпадеться від самої зміни тої системи, тільки навпаки старати-меть в кожних формах державного будівництва осягати свою ціль.*) Сій самостійній силі »нападаючого націоналізму« пануючого народу треба протиставити таку саму самостійну

---

*) Ми бачили, як в Галичині, де польське пановане над українським народом було також продуктом державно-адміністративної системи (політичного панованя польської шляхти), упадок тої системи зовсім не був упадком того панованя. Навпаки, польській націоналізм, репрезентований до того часу тільки шляхтою, здемократизував ся і витворив теорію „польського стану володіння“, який в кожних формах державного будівництва мусить бути вдержаний і по змозі побільшуваний як добро цілого польського народу.

Так само російський націоналізм старати-меть ся забезпечити „російський стан володіння“ в кожних формах державного будівництва: перевагою російського елементу в законодавчих і самоуправних інституціях, упривілейованем російської мови в публичнім життю і т. д. Прим. при найширшій децентралізації й самоуправі основний закон може постановити, що урядовою мовою суду й адміністрації, викладовою мовою школи має бути мова російська.

силу »оборонного націоналізму« поневоленого народу, то значить, при державно-адміністративних перемінах знесене політичних привілеїв пануючого народу і забезпечене політичних прав народу, який доси був поневолений, мусить творити самостійну ціль.

* * *

Зі зросту свідомости своєї єдності і своїх інтересів і з свідомости потреби дати свідомости своєї єдності і своїх інтересів правно-державний вислів як також поставити таму російському націоналізмови — виросла підчас змагань до конституційної перебудови Росії в передреволюційнім і революційнім періоді програма автономії російської України.

Ся програма, хоч була принята в передреволюційнім періоді »Союзомъ Освобожденія«, організацією російських лібералів, якої наслідницею являється російська конституційно-демократична партія, — одначе в останніх роках зустрічається в кругах тої партії з негативним становищем, і то не тільки з боку таких україножерних націоналістів як Струве чи Маклаков, але також з боку політиків, які виступають проти теперішнього стану поневолення українського народу в Росії.

Програма автономії України зустріла ся також з критикою зі становища програми Драгоманова. Пробу такої критики дає Кистяковський,*) який пишучи про програму Драгоманова, каже :

*) В цитованій праці про Драгоманова.

»Можна пожаліти, що завдяки крайне ненормальним обставинам, в яких розвивало ся російське й українське громадянство за останні десятиліття, ся швидше широка ніж вузька програма не вдоволяє більше сучасних Українців. Пануючий напрямок в сучасній українській пресі безумовно націоналістичний, і основним домаганем, яке виставляють нинішні політичні письменники й діячі, є національно-політична автономія України. Се результат того, що політичні питання до самого останнього часу не могли бути явно обмірковувані в літературі, і навіть ще недавно політичні твори Драгоманова були забороненим овочем в Росії. Наслідком такого стану культурний і літературний центр України перейшов з свого природного осередку Київa до Львова під охорону австрійської конституції, ненормальність чого була признана також Імператорською Академією Наук в записці про положенє української літератури. Рівночасно скріпив ся також ідейний вплив на українську інтелігенцію тої специфічно австрійської громадянської й духової атмосфери, яку витворює непримирима й озлоблена боротьба націй в Астро-Угорщині. Та розумієть ся, се тільки поясненє, а не оправданє того націоналістичного напрямку, який панує серед сучасної української інтелігенції. Оправдати його годї, бо він подиктований більше почуваннями і пристрастями ніж здоровим змислом«.*)

---

*) Там-же, стор. XXXIV—XXXV.

Пояснене — в кождім разі одностороннє. Бо по-перше се що найменше спірна точка, чи боротьба націй в Австро-Угорщині являєть ся чимсь специфічним, чи радше конечним періодом в розвитку держави, зложеної з більше національностей, яка переходить від поділу народів на державні і недержавні до признання всіх народів співдержавними, періодом, який жде й Росію. А по-друге автор забуває, що на таку власне еволюцію українства мала вплив також еволюція серед російського громадянства, еволюція від автономістично-федералістичних до централістичних ідей. Сю еволюцію зазначає в іншій місци своєї праці дуже ясно сам автор, ставлячи її в звязок з смертю Драгоманова й природним ослабленем його впливу на російське громадянство.

А що-до оправдання програми автономії України, то її оправдує — мабуть не завважуючи сього — таки сам автор. Характеризуючи програму Драгоманова, він пише:

»Драгоманов був безумовний противник політики національного сепаратизму*) і навіть, будучи перше всего реальним політиком, не вважав за потрібне обстоювати в дану хвилю здійснене національно-політичної й адміністративної автономії України як цілоти, бо признавав автономію дрібніших країв багато лекше здійснимою й відповіднішою прінципови децентралізації; при тім він був певний, що і в рамках кра-

---

*) Ми бачили, що Драгоманов був власне умовним противником сепаратизму.

євої автономії можуть бути заспокоєні всі головні спеціально-українські потреби«.*)

Що се значить? Що Драгоманів уважав свою програму не якоюсь ненарушимою догмою української національної політики, обовязковою для всіх віків і відносин, тільки твором, відповідним даній хвилі й обставинам, між ин. з огляду на вигляди здійснення. Так характеризує програму Драгоманова сам Кистяковський, — і характеризує вірно. Та коли се так, то на якій основі він хоче навязати ту програму як обовязкову для всіх українських поколінь? Політичні думки Драгоманова не тільки не дають до сього ніяких основ, а навпаки, в них можна знайти оправданє власне тої української програми, проти якої Кистяковський так різко виступає, — програми автономії України.

В сій справі можемо знов покликати ся на слова самого Кистяковського. Оцінюючи думки Драгоманова про значіне національності, він пише :

»Драгоманів не відкидає значіня нації як такої для людськості, не вважає її тільки пережитком давньої минувшості і явищем антикультурним, як се роблять деякі інші соціально-політичні мислителі. Навпаки, в результаті своїх міркувань про значіне нації й національності він прийшов до переконання, що вона має велику соціяльну й культурно-політичну вартість для чоловіка. Вартість нації лежить на його думку... в тім, що вона являється певною формою солідарности між людьми... Погляд Драгоманова на вартість нації як форми

*) Там-же, стор. XXXIII—XXXIV.

солідарности між людьми заслугує на окрему увагу. Звичайно ігнорують те значінє нації. В останні часи, завдяки майже виключному пануваню в умах інтелігентних людей, особливо молодїжи, соціольогічних доктрин Маркса, єдино цінною формою солідарности між людьми признають клясову солідарність. Одначе при тім часто забувають, що не всяка клясова солідарність має соціально-культурну вартість. Солідарність аграрних і промислових капіталістів, розумієть ся, зовсім природно виростає серед загальної боротьби кляс, одначе вона не представляє вартости зі становища ідеалу соціального й політичного ладу, чи радше, її вартість з того становища є просто негативна. Дійсну вартість зі всіх клясових солідарностей має тільки солідарність, витворювана спільністю клясових інтересів робочого народу взагалі і з окрема пролетаріату. Одначе й вартість сеї солідарности опираєть ся не на тім, що вона клясова, як багато хибно думають, тільки на тім, що в кінцевім результаті вона повинна перемінити ся в національну, себто обгорнути всю націю і знести поділ на кляси. Коли не тепер, то в будучности пролетаріят неминуче стане більшістю нації, і його ідеал повинен бути здійснений як ідеал цілої працюючої нації. Таким чином в ідеалі клясова солідарність пролетаріату чи в загалі робочого народу сходить ся з національною солідарністю. На се, правда, скажуть, що Маркс проповідував не національну, тільки інтернаціональну солідарність. Одначе такий закид оснований на непорозуміню. Підметом інтернаціональної солідарности є не

окремі, відірвані від своїх націй особи, тільки особи, що входить в національні групи й організації або таки ті національні групи. Інтернаціональна солідарність тому й називається інтернаціональна, що вона повстає між націями або національними колективностями. Се висловляє і клич: Пролетарі всіх країв (т. є. націй) лучіть ся!«*)

Коли Кистяковський признає слушність думці Драгоманова про значіне національності як одної з форм солідарности між людьми, і то форми, якій також в будучности призначена така визначна роль, — то він тим самим побиває всі свої виводи проти домагання автономії України. Бо домагане автономії України (так само, як і домагане української держави) є тільки домаганем — надати правно-державні рами тій формі солідарности між людьми, якою являється національність.

Свої «Чудацькі думки про українську національну справу» кінчить Драгоманів увагою, що їх основою є «приклад до певної справи такого світогляду, котрий тепер руководить усею наукою, — того світогляду, що не признає на світі нічого постійного, стоячого (статичного), а бачить тільки перемену (еволюцію), рух (динаміку)«**).

З такою самою мірою — думаємо ми — треба приступати також до оцінки думок Драгоманова.

Оцінюючи його програму відповідної українським інтересам перебудови Росії, треба мати на увазі, що він не вважав її останнім словом, єдиною

*) Там-же, стор. XXXVII—XXXIX

***) Цитоване виданє, стор. 114.

і найдосконалішою формою здійснення ідеалу самостійності України, тільки твором, який випливав з його розуміння сучасних йому відносин.

Прихильники програми автономії України чи сепаратизму України від Росії мусять тямити, що програма Драгоманова — так само, як і їх програми — мала на увазі досягнути для українського народу такий ступінь самостійності, який видавався в даних обставинах можливим, наблизити його до ідеалу повної самостійності.

Хто-ж знов береться побивати програму автономії України чи сепаратизму України від Росії авторітетом Драгоманова, той воює словами Драгоманова, а не його думками. Основні думки Драгоманова про національність взагалі і зокрема про Україну містять в собі ідеал національної єдності і самостійності.

* * *

Заслугою Драгоманова на полі дослідів про національність являється вияснене значіння національності для розвитку людськості зі становища загально-людських (інтернаціональних, космополітичних) ідей з одного боку і значіння тих ідей для розвитку національності з другого.

Сю свою думку проповідував він, обороняючи право України на вільний національний розвиток, як також, вказуючи своїм землякам загально-людські основи національного розвитку.

Викладаючи в I. книжці «Громади» свою програму, він писав :

»Ми думаємо, що всяка громадська праця на Україні мусить мати українську одежу — українство. Звісно, те «українство» не може бути в цілях праці. Цілі праці людської однакові на всьому світі, як однакова здумана наука. Але прикладна наука не однакова скрізь. Так і з громадською працею: в кожній країні, в кожній людській породі, далі навіть в кожній громаді й коло кожної особи — мусять бути осібні підходи й приводи до однакової цілі; кожда країна й купа людська може показати більш ясно, ніж другі потребу й спосіб тої чи іншої з тих праць, того чи іншого способу праці, потрібної і для всіх людей.*)

»Одна з найголовніших відмін нашої України від великого числа других земель, в тім числі від Московщини, в тому, що в ній мужицтво ще більше покинуто на самого себе, ніж в тих країнах, котрі не тільки мають свої держави й панство, а ще й підгорнули під себе й другі землі з їх і панством і мужицтвом. Чи по волі, чи по неволі, а в тих землях держава й панство роблять щонебудь і для мужицтва, а як де, то на користь і мужицтва державної породи роблять і люди пород чужих, недержавних. Доволі буде показати хоч на те, що напр. в Московщині книги для московського люду пишуть не самі Москвини, а й Українці, а то й Німці, Ляхи, Грузини, Мол-

*) Стор. 53—54.

давани і т. п., при чому по більшій часті забувають про працю для своїх людей. В таких країнах і люди з думками противудержавними і противупанськими все таки йдуть по тій дорозі, котру проложила держава й панство, користуючи ся всіми засобами, котрі дали їм держава й панство. В таких же країнах, як наша, цілком не так. Письменні люди на нашій Україні скрізь двічі відірвані від свого мужицтва: й через панство, й через виучку по чужих школах і звичку йти за людьми державної породи. Через те наші письменні люди по волі й по неволі тягнуть в бік московський, польський, угорський, німецький, або й зовсім кидають свою країну. Навіть ті з письменних Українців, котрі держать ся думок мужицьких (демократичих) і союзних (федеральних), не всі відразу можуть переломити в собі те, що в них з батьків і дідів поселила чужа держава й школа, й вернути собі те, що в них вона відняла, — спільність з українським мужиком, напр. хоч-би то в мові. Звісно, ніякого чоловіка не можна примусити безпремінно працювати в тій країні, де він родив ся, для тих, а не для других людей. Підряд бачимо Німця, котрому доля довела працювати у Французів, і на виворот. Тільки найбільше все таки люди працюють серед своєї країни і для свого народу, коли тільки в тому народі хоч сяк хоч так, а господарують свої люди. Не так в нашій Україні. Письменний Українець по більшій часті працює для кого вгодно, тільки не для своєї України й її мужицтва. А з другого боку, здавна звикли всякі чужі люди хозяйнувати на Україні,

не знаючи її, не звертаючи уваги на те, як треба обертати ся з Українцями, — ми не кажемо вже про тих, котрі тільки й думають, як би пожити ся з України, нічого доброго для неї не роблячи. От через се ті люди між письменними Українцями, котрі не хочуть, щоб де далі все більше Україна й її мужицтво тратили свої сили, мусять заректи ся не йти з України, мусять уперти ся на тому, що кождий чоловік, вийшовший з України, кожда копійка, потрачена не на українську справу, кожде слово, сказане не по українському, — єсть видаток з української скарбниці, видаток, котрий при теперішніх порядках не звернеть ся в неї ні звідки. Так перш усього українська думка про працю для мужицтва мусить вести за собою осілість, земляцтво. Се не значить, що Українці мусять не глядіти далі своєї межі. Зовсім инакше: вони в тій межі робити-муть те, чому навчає все-світня наука, спробована примірами других країн, і в згоді з другими людьми, близькими й далекими. Вони тільки перестануть оббирати свою країну, покористують ся всіми силами, які дає їм їхня країна й порода, і будуть братати ся з другими не як пухирі, що літають по вітру, а як люди, котрі, стоячи міцно на землі своїй, можуть говорити не тільки за себе, а й за неї. Правдивий федералізм може вийти тільки зі спілки таких людей по всім країнам Європи«.*)

Ставлячи так високо значіне національності для людськості й обовязки людини супроти своєї

---

*) Стор. 59—61.

національності, — Драгоманів бачив ідеал народів у вселюдськiм братствi і нагадував се своїм землякам, скільки разів уважав се за потрібне. Сій власне справі — відношенню української нації до російської, а далі взагалі відношенню між націями — присвячені його передсмертні праці «Чудацькі думки про українську національну справу» і «Листи на Надніпрянську Україну».

»Правдолюбива людина — така провідна думка Драгоманова — мусить прийти до того, що сама по собі думка про національність ще не може довести людей до волі й правди для всіх і навіть не може дати ради для впорядкованя навіть державних справ. Треба пошукати чогось иншого, такого, що стало би висше над усіма національностями тай мирило їх, коло вони підуть одна проти другої. Треба шукати всесвітної правди, котра б була спільною всім національностям«.*)

А полемізуючи з Вартовим про відношене українських радикалів у Росії до національного питання, Драгоманів ось як викладає свої думки в сій справі:

»Вартовому видимо страшно немилі українські радикали. Він їм закидає зневагу до націоналізму, легковажене української мови, котрої б то вони не хочуть учитись, те, що вони нічого не роблять і поряд з тим те, що вони пишуть для українського народу московські книжки. Не

*) Чудацькі думки, цитоване видане, стор. 13.

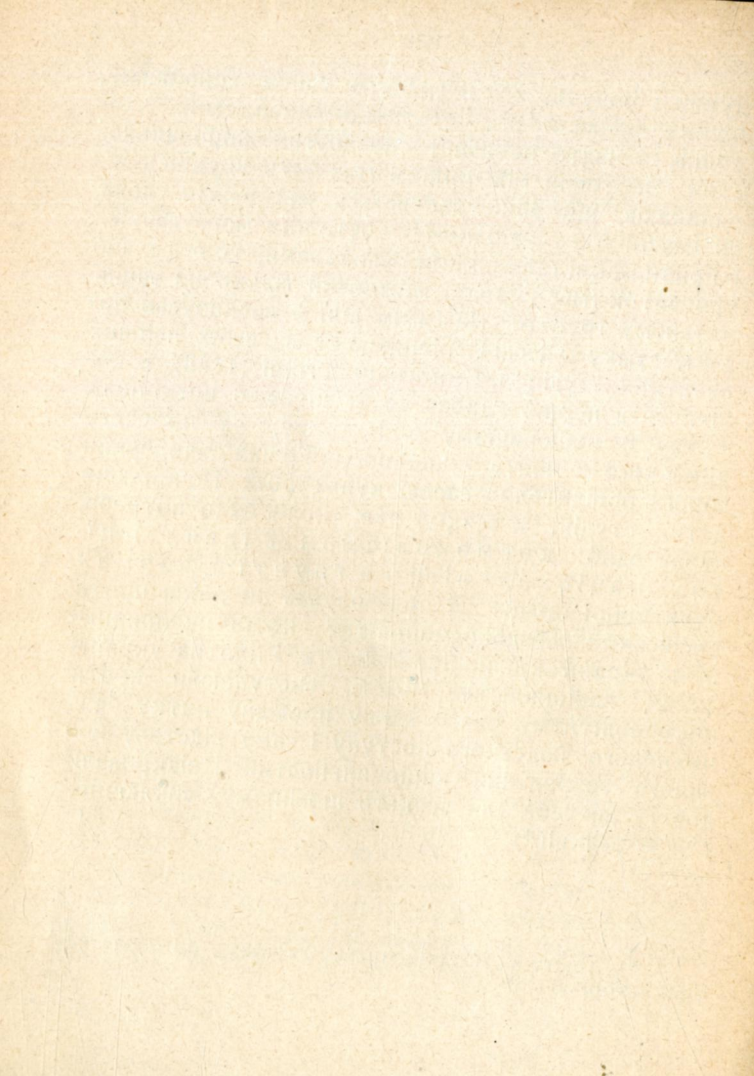
знаємо, які власне особи має на оці д. Вартовий. Може йому й пощастило наскочити на таких власне недоладних радикалів. Тільки-ж, коли напр. Вартовий говорить, що українські радикали солідарні з «Народом» і нами (д. Вартовий говорить про се досить неприличним тоном, кидаючи нам імена «отамана», «премієра» і т. и.!), то ми вже сорок разів викладали своє *profession de foi* в сій справі. Ми говорили, що ми признаємо національності, як очевидний факт, як результат певних природних і історичних обставин життя народнього (хоч иноді ще необсліджених науково і завше перемінних); ми признаємо що сей факт завше треба мати на оці при громадській праці, а надто ми признаємо важність найвидніщої національної ознаки, народньої мови, як способу морального звязку між людьми. Ми признаємо не тільки право живих груп людей, в тім числі і національних, на автономію, а й безмірні користи, які виносять люди від такої автономії. Тільки ми не можемо шукати собі провідних думок для громадської праці культурної, політичної і соціальної, в почутях і інтересах національних, бо инакше ми б заплутались в усяких субективностях, в лісі історичних традицій і т. д. Ми шукаємо таких провідних і контрольних думок в наукових виводах і інтересах інтернаціональних, вселюдських. Через те, кажучи коротко, ми відкидаємо не національності, а націоналізм, а надто такий, котрий себе сам виразно протиставляє людскости, або космополітизмови; ми не признаємо примусових

думок і почуть, котрі видають ся за національні, нїяких обовязкових історично-національних святощів, а надто ненависти до других національностей. Вартовий між иншим ганьбить українських радикалів, що вони забувають мої власні слова, висказані б то »в одному з остатніх моїх творів« і признаваємі галицькими радикалами, то б то, що »розвиток (мас народу) можливий тільки на національному ґрунті«. На самім ділі я висказував подібну думку завше, починаючи від своїх перших печатних студій по римській історії (1863), в котрій я в перше здибав ся зі справою космополітизму й націоналізму в ту пору, як по слову римського ж поета »заполонена Греція заполонила ворога побідителя« своєю культурою. Починаючи з тих студій, я всякий раз, коли було потреба, казав одно: космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах культурної праці! Я полемізував 30 років проти російських псевдокосмополітів, котрі не признавали української національності, і против українських націоналістів, котрі, виступаючи проти космополітизму, рвали єдину провідну нитку безпохибного людського поступу і саму підставу новішого возроджіння національностей і відкривали дорогу до себе для всякого шовінізму, виключности й реакції.*)

---

*) „Листи на Наддніпрянську Україну“, цитоване видане, стор. 37—38.

Вийшли з друку такі книжки:

- М. ДРАГОМАНІВ — Чудацькі думки про українську національну справу.
- М. ДРАГОМАНІВ — Листи на наддніпрянську Україну.
- М. ЗАЛІЗНЯК — Самостійна Україна — несоціалістичне гасло?
- М. ЗАЛІЗНЯК — Українці, Росія й війна.
- М. ЛОЗИНСЬКИЙ — Українська Галичина окремий коронний край!
- М. МИХАЙЛЕНКО — Національне питанє в Росії й війна.
- М. МИХАЙЛЕНКО — Росія й Україна.
- М. МИХАЙЛЕНКО — «Визвольні маніфести» російського уряду в теперішній війні.
- Ю. РУЧКА — Російські соціалісти й теперішня війна.
-
- М. БОРИСОВ — Соціалізм і проблема національної автономії.
- Х. ЖИТЛОВСЬКИЙ — Соціалізм і національне питанє.
- К. КАВТСЬКИЙ — Національність й інтернаціональність.

К. КАВТСЬКИЙ — Національна держава, імперіялістична держава й союз держав. Переклад з німецького з додатком: Д. СМЕТАНКА — Соціалізм, завойовницька політика, патріотизм і націоналізм.

Л. КУЛЬЧИЦЬКИЙ — Федералізм і соціалістична політика.

К. ЛЯЙТНЕР — Імперіялізм московського народу.

В. ЛІБКНЕХТ — Чи Європа має скозачіти?

Е. ПЕРНЕРСТОРФЕР — Про новітній націоналізм.

К. РЕННЕР — Національна справа, інтернаціоналізм, імперіялізм і соціалізм.

К. РЕННЕР — Нація, як правна ідея й інтернаціонал.

К. РЕННЕР — Проблеми сходу.

Н. АНДРЕЄВ — Початки релігії.

А. БАХ — Економічні нариси.

А. БАХ — Цар — Голод.

Боротьба за землю і волю в Росії.

Ф. ВОЛХОВСЬКИЙ — Як мужик став довжником у всіх.

Ф. ВОЛХОВСЬКИЙ — Казка про несправедного царя.

Ф. ВОЛХОВСЬКИЙ — Казка про салдатську душу.

М. ДРАГОМАНІВ — Віра і громадські справи.

М. ДРАГОМАНІВ — Рай і поступ.

М. ДРАГОМАНІВ — Оповідання про заздрих богів.

С. ДІКШТАЙН — Хто з чого живе?

2005

606931

В 1.632

ПОЛІТИЧНА БІБЛІОТЕКА

МИХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ

Українське національне питане
в творах Михайла Драгоманова

З нарисом про жите і діяльність Михайла Драгоманова

Накладом Видавництва
1915 - *Віддєль*